

ETIKA

6

Піраміда потреб Маслоу

1. *Фізіологічні* — їжа, вода, повітря, сон.
2. *Безпека* — здоров'я, захист майбутнього, майна тощо.
3. *Соціальні* — дружба, сім'я, стосунки.
4. *Досягнення поваги* — самоповага, впевненість у власних силах.
5. *Самовираження* — творчість, моральність, можливість самореалізуватися.

Україна — Батьківщина!
Як сім'я для нас усіх.
Найцінніше — це Людина,
Її щастя, її сміх,
Її спокій і здоров'я,
Її гідність і права!
Ось що значить Україна
Соціальна, правова!
Захист прав, свобод людини
Для держави — головне!
І вона відповідає
Перед нею за усе!

Володимир Читай

«Конституція для всіх: і великих, і малих»

Етика — це наука, яка вивчає мораль та правила поведінки в суспільстві.

Духовний світ людини

Життєвий досвід,
спілкування,
навчання

Духовно-моральні
цінності

Мистецтво

Моральні ідеали

Ризики, пов'язані із роботою в інтернеті чи гаджетами:

1. Обман.
2. Віктимізація
3. Самотність.
4. Розв'язність.
5. Звикання.

«Толерантність — це повага до права іншого бути таким, яким він є»

Поради та правила, які допоможуть стати щасливим:

1. Висловлюйте вдячність і акцентуйте увагу на тому хорошому, що вже є у вашому житті.
2. Щодня записуйте свої успіхи та приємні речі, що трапилися за день.
3. Визначте, що приносить вам радість, і плануйте свою радість.
4. Керуйте своїм життям самі: ставте цілі, робіть кроки до їх досягнення, прагніть чогось і рухайтесь вперед.
5. Оточуйте себе приємними людьми та красивими речами.
6. Робіть добро, це повернеться до вас сторицею!

ЕТИКА

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2023

УДК 17(075.3)
І-41

Авторський колектив:
Олена Іртищева, Валентина Кравчук,
Ілля Паршин, Ірина Васильків

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 № 254)**

У підручнику подано навчальний матеріал за
модельною навчальною програмою «Етика. 5–6 класи»
(автори Ашортія Є. Д., Бакка Т. В., Желіба О. В.,
Козіна Л. Є., Мелешенко Т. В., Щупак І. Я.).

**І-41 Етика : підручник для 6 класу закладів загальної
середньої освіти / О. А. Іртищева, В. М. Кравчук, І. Л. Пар-
шин, І. Д. Васильків. — Тернопіль : Астон, 2023. — 112 с.
ISBN 978-966-308-893-8**

Змістове наповнення підручника враховує вікові особливос-
ті учнів та спрямоване на розвиток і формування їхніх життєвих
навичок, необхідних для здоров'я, безпеки і гармонійного роз-
витку. Викладений навчальний матеріал сприятиме досягненню
очікуваних результатів навчання, передбачених модельною про-
грамою, формуватиме навички моральної поведінки.

УДК 17(075.3)

ISBN 978-966-308-893-8

© Іртищева О., Кравчук В.,
Паршин І., Васильків І., 2023
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ЗМІСТ

§ 1. Вступ. Загальнолюдські цінності як потреба людини	5

РОЗДІЛ 1. У СВІТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ 9

§ 2. Потреби людини	10
§ 3. Моральні цінності як життєві орієнтири	14
§ 4. Світ почуттів та емоцій	21

РОЗДІЛ 2. ЕТИЧНІ НОРМИ В ПРАВАХ ДИТИНИ .. 29

§ 5. Гідність та права дитини	30
§ 6. Прийняття рішень. Участь та лідерство	40
§ 7. Узагальнення розділів «У світі моральних цінностей» та «Етичні норми в правах дитини»...	46

РОЗДІЛ 3. МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ 50

§ 8. Світогляд	50
§ 9. Людина — найвища цінність	57
§ 10. Усі люди — різні	63
§ 11. Духовність, релігійність, благодійність	73

РОЗДІЛ 4. БУТИ КУЛЬТУРНОЮ ЛЮДИНОЮ 80

§ 12. Культура — міра людяності в людині	81
§ 13. Людина і природа	89
§ 14. Праця і дозвілля	95
§ 15. Здоров'я людини	101
§ 16. Узагальнення розділів «Мистецтво жити в суспільстві» та «Бути культурною людиною»..	107

Список використаних джерел та літератури	111

Любі друзі й подруги!

Запрошуємо вас продовжити чарівну мандрівку сторінками підручника «Етика». У п'ятому класі ви вже почали пізнавати світ добра, милосердя, справедливості та чесності. Цього навчального року ви зануритесь у світ почуттів та емоцій, поговорите про гідність та права дитини, навчитесь приймати рішення та дізнаєтесь, що ж означає бути культурною людиною та як влаштоване гармонійне життя суспільства. Зможете визначати прагнення для власного особистісного розвитку та навчання.

Разом із друзями продовжите вирішувати цікаві творчі завдання, співпрацюватимете в парах, групах, навчитесь пояснювати і захищати свої ідеї та думки, оцінювати самого / саму себе та інших.

Тож уперед!!!

Навчальний матеріал підручника поділений на розділи та параграфи. Рухатися цікавими маршрутами параграфа вам допоможуть такі рубрики:

Це корисно!

Тут ви прочитаєте цікаві притчі, розповіді, оповідання.

Це знадобиться!

Тут ви знайдете корисні поради для себе та своєї родини, те, на що потрібно звернути увагу.

Це цікаво!

Тут дізнаєтесь додаткову інформацію, яка допоможе краще зрозуміти тему.

Так було!

Це ви зможете!

Тут дізнаєтесь про факти й події, які відбулися в минулому.

Ця рубрика дасть можливість попрацювати практично та творчо, продемонструвати, що ви вже вмієте та знаєте.

§ 1. ВСТУП. ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ПОТРЕБА ЛЮДИНИ

1. Етика і загальнолюдські цінності

Етика, як ми пам'ятаємо, є наукою про мораль та правила поведінки в суспільстві. Однак досліджувати її — непросте завдання. Наш світ є багатограним, у ньому панують

Добро, Зло, заздрість, любов, бажання, слава, зневага й чимало інших нематеріальних речей, упорядкувати та зрозуміти які вам допоможе цей підручник.

Розгортаючи його, ви ознайомитеся з чималим набором питань і вивчатимете:

1. Світ моральних цінностей людини.
2. Етичні норми в правах дитини.
3. Мистецтво жити в суспільстві.
4. Що означає бути культурною людиною?

Підручник недаремно побудований саме за таким «розкладом». Поступовість в осмисленні складних категорій нашого щоденного життя дасть можливість підготуватися до викликів, які неодмінно постануть перед вами.

*Вибір — складна
справа*

У житті неодмінно постане вибір: робити по совісті чи порушити правила? Вибір — важливий елемент нашого життя. Роблячи його, ми переступаємо через себе, зважуємося чинити так і не інакше, приймаємо рішення, від якого багато що може залежати в майбутньому. Тож, вибираючи, докладемо всіх зусиль, щоби пізніше не доводилося червоніти від сорому чи посипати голову попелом через невдачу. Вважаємо, що робота з підручником надасть вам достатньо приводів, аби подумати та не помилитися.

Це корисно!

Проблеми вибору давно привертали увагу найкращих учених всіх часів та народів. Про них міркував давньогрецький мислитель Арістотель. Однак дуже влучно в XIV ст. їх окреслив французький релігійний філософ Жан Бурідан. У своєму дотепному творі він описав віслюка, який не може зробити вибір — дві копиці сіна, розташовані з лівого та правого боків, виглядають однаково апетитними. Стоячи між ними, бідна тваринка страждає від голоду!

І хоча в реальному житті віслючок усе ж таки швидко обрав би потрібну йому копицю (а потім би поласував іншою!), Жан Бурідан правильно окреслив запитання: на підставі чого ми вибираємо за, здавалося б, рівних умов? Відповіді на нього поки що не існує, а вчений світ отримав чудову байку про «Буріданового віслюка».

2. Що таке загальнолюдські цінності?

Загальнолюдські цінності — норми або типи поведінки, яким необхідно віддавати перевагу та які потрібно пропагувати серед інших людей. Цінність — найважливіше та постійне переконання як щодо речей, так і щодо поведінки.

Пригадаймо перелік загальнолюдських цінностей:

- чесність;
- відповідальність;
- вдячність;
- любов;
- справедливість;
- альтруїзм;
- свобода;
- наполегливість;
- повага.
- дружба;
- толерантність;

Любов — це також відповідальність за дії коханої людини

Свобода варта, аби за неї жити

Альтруїзм — важлива частинка сьогодення

Цей перелік можна продовжувати. Частково ви вже зустрічалися з моральними цінностями, тож пам'ятаєте, де і коли вони перегукуються із загальнолюдськими. Однак варто пам'ятати, що без розуміння людиною змісту цінностей, які для неї важливі, неможливо надалі визначати цілі своєї діяльності. Хоча чимало цінностей можуть бути загальнолюдськими (або, як кажуть, універсальними), вони також можуть бути пов'язані з певними релігійними, соціальними чи політичними контекстами. Так, кожен із нас володіє цілим набором цінностей, які утворилися внаслідок сімейних, соціальних, культурних, релігійних чи політичних обставин.

Ми різні, але в єдності сила

Цінність не є річчю, але також не є бажанням. Бажати чогось означає хотіти з усіх сил, не замислюючись над цим. Тож бажання можуть бути інстинктивними (природними). Будь-яка цінність може корінитися в якомусь бажанні і навіть низці бажань, але вона з'являється винятково після роздумів про те, чи є добрим об'єкт бажання і наскільки способи задовольнити своє бажання моральні та етичні.

Дослідники виокремили цінності в окрему категорію для вивчення досить пізно — приблизно 120 років тому. До цього часу про цінності говорили без якоїсь конкретики. Однак сьогодні є окрема наука, яка досліджує цінності у всіх їхніх проявах, — аксіологія.

Це цікаво!

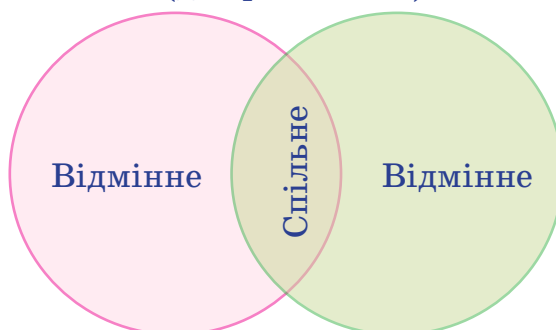
Мислимо практично

1. Які загальнолюдські цінності ви можете назвати?
2. Чому вони важливі для людського суспільства?
3. Продовжте речення «Цінністю для кожної людини може бути...»

Мислимо творчо

1. **Вправа «Кола Вена».** Працюючи в парах, намалюйте два кола, що перетинаються між собою. Кожен у своєму полі запишіть якомога більше рис характеру чесної людини. Обговоріть та запишіть на листку, які риси характеру чесної людини у вас співпали. Чому? Які не співпали? Чому?

Кола Вена
(діаграма Вена)

2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть, що люди перестали шанобливо ставитись один до одного. Опишіть, як це вплине на взаємовідносини в суспільстві, навчальному закладі, вдома. Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Чому?

Мислимо глобально

За допомогою рідних складіть перелік цінностей, які є найважливішими у вашій родині.

РОЗДІЛ 1

У СВІТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Вивчаючи розділ, ви:

 сформуєте уявлення про власні потреби і можливості, вікові зміни в організмі, способи засвоєння навчальної інформації;

 навчитися протидіяти проявам тиску, агресії, маніпуляції і неповаги щодо себе та інших осіб, обґрунтовувати наслідки власного вибору та моделей поведінки, виконувати різні ролі в груповій роботі.

 дізнаєтеся, що таке потреби, духовне здоров'я, почуття, емоції, любов, життєва гармонія, справедливість;

§ 2. ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ

1. Що таке Піраміда потреб? І чи вона піраміда?

Для комфортного життя нам необхідно чимало речей. Ми хочемо поспіяти, пограти в м'яча з друзями чи поспілкуватися з подругами, вчасно і швидко виконати домашнє завдання, побавитися з домашніми улюбленцями, а увечері — міцно заснути. Тож усі ми маємо та відчуваємо потреби. Потреба — необхідність у комусь або чомусь, яка вимагає задоволення, охоту робити щось, діяти певним чином. Бажання — це потреба, що має конкретну форму.

*Міцний сон —
першочергова
потреба*

*Різноманітні
потреби людей*

Абрагам Маслоу

Наші потреби бувають першочерговими та другорядними. Зважаючи на те, що люди є складними істотами, для життя ми потребуємо води, повітря, їжі, фізичного здоров'я, міцного сну, відчуття безпеки тощо. Потреби є першочерговими. До другорядних належать такі, як: потужний комп'ютер, електросамокат, стильний одяг, дорогі парфуми, прикраси і ще чимало різноманітних речей. Без багатьох з них ми можемо обійтися, але вони також важливі у нашому повсякденному житті.

Значення потреб у житті людини вивчалось не одне століття. За увесь час дослідники дійшли висновку, що потреби бувають матеріальними (їжа, речі, житло тощо) та нематеріальними (освіта, безпека, відпочинок, успіх тощо).

Також потреби можуть бути розумними (працювати за комп'ютером) та нерозумними (грати за комп'ютером цілий день). Американський дослідник Абрагам Маслоу свого часу здогадався розділити потреби за важливістю — від першого (базового) до найвищого рівнів.

Його перелік *потреб* у спрощеному вигляді вийшов таким:

1. Фізіологічні — їжа, вода, повітря, сон.
2. Безпека — здоров'я, захист майбутнього, майна тощо.
3. Соціальні — дружба, сім'я, стосунки.
4. Досягнення поваги — самоповага, впевненість у власних силах.
5. Самовираження — творчість, моральність, можливість самореалізуватися.

Піраміда потреб

Тож його дослідження утворили своєрідну піраміду, що отримала назву Піраміди Маслоу. Цікаво, що сам дослідник ніколи у своїх роботах не використовував піраміду — він просто подавав потреби списком. Пізніше його учні розташували потреби у вигляді сходинок, де першою

були фізіологічні потреби, а останньою — самовираження. Ще пізніше з'явилася піраміда, якою й досі послуговуються при вивченні важливості потреб.

2. Базові потреби

Піраміду Маслоу не потрібно розуміти аж занадто буквально. Сам учений неодноразово вагався під час розташування потреби в списку, намагаючись обґрунтувати свої погляди певними доказами. Вдавалося не завжди — його критики стверджували, що провести експеримент всесвітнього масштабу і посортувати потреби за конкретним списком неможливо. Залежно від випадку, люди самі можуть визначати, що для них є найголовнішим. Потреба у вільному самовираженні достойна посісти найвище місце. У часи воєнної небезпеки, коли ворожі снаряди «знищують», «рвуть» надії, на перший план виступають базові потреби.

До базових потреб зараховують перші два рівні в Піраміді Маслоу, які об'єднують фізіологічні та потреби в безпеці. Дійсно, у моменти скрути фізіологічні потреби, пов'язані з виживанням, є важливі. Без них людина існувати не може, тож навіть на інстинктивному рівні вона прагне убезпечити себе.

Тож люди бажають відчувати себе в безпеці, захищеними

від різних загроз. Із цього моменту людина починає турбуватися про своє здоров'я й облаштовувати свій добробут. Цей рівень дає змогу впевненіше дивитися в майбутнє та рухатися далі — сходами списку потреб.

Піклування про здоров'я — важлива частина людського життя

3. Духовні потреби

Отримавши необхідну фізіологічну та безпекову основу, людина починає дбати про свій духовний розвиток. Навпевно, це закладено в нашій природі... Навіть первісні люди (хоча їхнє життя було сповнене небезпек та голоду) знаходили час, аби передати красу світу. Вони творили малюнки, скульптури, займалися різьбленням по кістці, дереву, каменю. Ще за часів палеоліту почали з'являтися прикраси. Вражають своєю вишуканістю, наприклад, браслети із Мізинської стоянки на Чернігівщині. Незважаючи на складні умови життя, навіть у настільки темні часи люди прагнули до саморозвитку.

Духовні потреби

У Піраміді потреб розрізняють психологічні потреби та потреби самореалізації. До психологічних потреб належать

*Браслет із Мізин-
ської стоянки*

соціальні потреби (у друзях чи коханих) та потреби в досягненні поваги серед інших людей. Потреби самореалізації охоплюють складну палітру можливостей використання свого потенціалу та креативності. У кожної людини — вони свої, але до їх реалізації справді треба прагнути!

Мислимо практично

1. Поясніть значення слова «потреба»?
2. Чому виникають потреби?
3. Які потреби для вас є першочерговими, а які — другорядними? Яка між ними різниця?
4. Яке значення для розвитку людства мають духовні потреби?

Мислимо творчо

1. **Вправа «Асоціації».** Працюючи в парах, обговоріть та запишіть потреби, що асоціюються з цим поняттям та починаються з букви горизонтального рядка.

П — почуття

о — ...

т — ...

р — ...

е — ...

б — ...

а — ...

2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому зникли всі потреби людини. Опишіть, що змінилося б у світі. Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Чому?

Мислимо глобально

За допомогою рідних складіть та намалюйте власну піраміду потреб. Проаналізуйте результат вашої роботи, чи співпадає вона з Пірамідою потреб Маслоу?

1. Духовний світ людини

Людина — це не тільки її тіло — приблизно 206 кісток, 600 м'язів, 78 органів і 96 000 км кровоносних судин — це і її душа, свідомість, інтелект, воля, думки, мрії, почуття та емоції, які всі разом утворюють її внутрішній світ, який часто називають духовним.

Та все ж духовний світ — це не просто внутрішній світ, а той, що перебуває в гармонії з Всесвітом, відповідає духовним, моральним цінностям, коли морально зорієнтованими є і воля, і розум людини.

Людина з розвинутим духовним світом прагне до висоти своїх ідеалів і помислів, які визначають і всю її діяльність, і поведінку, а також взаємини з іншими людьми.

Духовний світ людини формується під впливом духовно-моральних цінностей, які є життєвими орієнтирами, під впливом мистецтва, через наслідування моральних ідеалів, у процесі виховання і навчання, у спілкуванні і взаємодії з оточенням, під впливом життєвого досвіду. Тобто духовний світ не є зовнішньо сформованим, а впродовж життя твориться завдяки активності самої людини, спрямованої на засвоєння моральних, культурних, загалом духовних цінностей (чесність, свобода, справедливість, любов, вірність, вдячність, великодушність, милосердя, співчуття тощо) і задоволення внутрішніх потреб (безпека, спілкування, визнання і повага, самореалізація та ін.).

Це ви зможете!

Згадайте, що ви знаєте про добро і зло. Чи є добро тією цінністю, яка формує духовний світ людини?

Прочитайте вірш про одну з людських чеснот. Пригадайте, які ще чесноти — позитивні душевні якості — ви знаєте.

Доброта

Доброта — це проміння, що світло дарує,
 Доброта — це тепло, що від серця іде.
 Хоч вона і ніскілечки нам не коштує,
 Та прямими шляхами у світі веде.
 Доброта — це криниця з водою у спрагу,
 Доброта — мов зоря у нічному путі.
 Це ж вона в нас народжує силу й відвагу,
 Не дає збайдужіти нікому в житті.
 Доброта робить душу красиву і світлу.
 Доброта — це підставлене вчасно крило.
 Це вона піднімає людину до світла,
 Щоб усім навкруги добре й тепло було.

Надія Красоткіна

2. Свобода

Для повноцінного духовного становлення, розвитку її духовного світу людині необхідна свобода. Зазвичай свободу розуміють як вільний вибір особистої дії, як можливість робити те, що хочеш, але це не зовсім правильно. Свобода — це не свавілля, не вседозволеність. Як відомо: жити в суспільстві і бути вільним від нього — неможливо. Це означає, що абсолютної свободи, коли живеш серед людей, бути не може, вона не безмежна. То які ж її межі? Ці межі визначаються насамперед правами та інтересами інших людей, соціальними нормами та законами держави. Скажімо, якщо б хтось хотів гучно послухати музику вночі, то чи міг би це бажання реалізувати? Навряд, тому що сусіди, які вночі прагнуть відпочити, знайдуть спосіб припинити таке свавілля (й зокрема за допомогою поліції). А якщо це російська музика, то в публічних місцях і в денну пору її слухати заборонено на законодавчому рівні.

Крім зовнішніх обмежувачів, набагато важливішим є внутрішній, адже у внутрішньому світі людина вільна аб-

солютно, вона сама обирає, як їй чинити серед можливих варіантів своєї поведінки, встановлює для себе загальні правила поведінки (бути ввічливою, дружелюбною, привітною чи ні), знаходить цілі, причини і підстави своїх діянь.

Якщо складно зробити свій вибір, не знаєш, як бути в тій чи іншій ситуації, варто порадитися з людиною, якій довіряєш, яка є для тебе моральним авторитетом. Та все ж варто пам'ятати, що свобода нерозривно пов'язана з відповідальністю. Перш ніж щось вчинити, прийняти певне рішення, подумай про його можливі наслідки, до чого це може привести. Бо ці наслідки — цілком твоя відповідальність!

Це ви зможете!

Працюючи в групах / парах, розгляньте картину однієї з представниць сучасного мистецтва і спробуйте сформулювати, що ви відчуваєте, які емоції викликає у вас це полотно. Поміркуйте, чому авторка саме так назвала свій твір.

Олександра
Бодашко
«Аромат
свободи»,
2021

Це цікаво!

Свобода — настільки важлива і значуща цінність для народу України, що це навіть закарбовано в тексті Державного Гімну: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу». З 2014 року 21 листопада щорічно в Україні відзначають День Гідності та Свободи, аби пам'ятати, яку велику ціну ми платимо за свободу, за право жити у вільній і незалежній державі.

Внутрішня свобода — це стан, за якого людина живе відповідно до своєї волі, бажання та внутрішнього переконання, коли вона здатна робити власний вибір, розуміючи свої мотиви та усвідомлюючи сторонні впливи, беручи на себе відповідальність за наслідки своїх діянь та дотримуючись загальновизнаних норм поведінки (моральних і правових).

Отже, свобода, що дається від народження, відповідає людській природі і є основою духовного життя. Моральна свобода є реалізація морального обов'язку і дотримання моральних цінностей. Людина завжди має вибір на користь до-

бра чи зла, але чи можна вважати по-справжньому вільною людину, яка обирає брехню, насильство, зраду, тобто те, що суперечить самій сутності людини, коли вона стає рабом гріха, зла, аморальних бажань? Найважче — навчитися жити вільною людиною: жити гідно, так, щоб все робити по своїй волі, але при цьому зважати на права та інтереси інших, не обмежувати їхню свободу.

Стан внутрішньої свободи людини передбачає наявність у неї високих моральних якостей та зумовлює здатність:

- розрізняти зовнішні обмеження та внутрішні бар'єри;
- критично мислити, протистояти маніпуляціям та будь-яким формам тиску;
- шукати і знаходити своє призначення, сенс свого існування;
- свідомо обирати своє місце в суспільстві, мати активну життєву позицію;
- самовдосконалюватися, ставати кращим / кращою, розвиватися, працювати над собою;
- оптимістично ставитися до життя, вміти бути щасливим / щасливою.

Це ви зможете!

Виберіть із запропонованих висловів відомих людей той, що вам до вподоби, і поясніть, що мав автор / авторка на увазі.

- «Свобода нічого не варта, якщо вона не включає в себе свободу помилятися» (Махатма Ганді).
- «Свобода — це слухати свій внутрішній голос, а не зовнішній шум. Не піддаватися тому, що соціум прагне нав'язати, а слухати виключно себе» (Дана Павличко).
- «Абсолютна свобода нічим не краще хаосу» (Адам Дженсен).
- «Бути вільним означає не лише позбутися своїх ланцюгів, але жити так, щоб поважати та цінувати свободу інших» (Нельсон Мандела).

3. Справедливість

Ще однією цінністю, заради якої люди готові жертвувати життям, є справедливість. У тлумачному словнику знайдемо таке визначення справедливості: «це правильне, об'єк-

тивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь». Або таке: «це людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам». Кожна людина в світі прагне, щоб до неї ставилися справедливо. Ми хочемо, щоб наші здібності, нашу працю цінували, щоб наші добрі справи та старання було винагороджено. Так само ми усвідомлюємо, що за погані вчинки нас хвалити не будуть. Десь глибоко у свідомості кожної людини лежить розуміння того, що за добро варто платити добром, а зло має бути покараним. Якщо спробувати скласти елементарну формулу справедливості, то вона виглядатиме так: кожен отримує те, на що заслуговує. В загальних рисах саме так ми розуміємо поняття справедливості.

Однак у житті часто трапляються різні ситуації, коли люди зазнають утисків, цькувань та переслідувань за свій зовнішній вигляд, свої погляди, національну приналежність, за свій вік чи свою стать. Хіба ж це справедливо?

Так було!

26 листопада 2007 року Генеральною Асамблеєю ООН вперше був оголошений Всесвітній день соціальної справедливості, а з 2009 року він відзначається міжнародним співтовариством щорічно. Українці з 2011 року долучилися до відзначення 20 лютого Дня соціальної справедливості. Справедливість — це основа сучасного демократичного суспільства, яке забезпечує всім своїм членам рівні права і можливості.

Щоби світ довкола став справедливішим, варто починати з контролю власної поведінки, бо ми не можемо відповідати за дії всіх інших людей у світі. Пригадайте «золоте правило» моральності — ставитися до інших так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе. Тож не варто робити того, що стосовно себе ми вважатимемо неприйнятним і несправедливим.

Справедлива людина — це та, що не скривдить і не зашкодить іншим, що здатна поступитися власними інтересами, визнати свою помилку, зробити правильний вибір, не забуває попросити вибачення чи подякувати, а у своїх вчинках спирається на загальнолюдські чесноти, зокрема чесність і правильність.

Це ви зможете!

Прочитайте вірш і спробуйте вирішити спір та справедливо розсудити звірів.

Черепаха проти удава

В лісі посуха і голод.
Черепаха майже вмер...
Що робити: бути голим
Чи голодним — як тепер?
Довго думав черепаха,
Але голод не стихав.
Обережно зняв свій панцир
І на ринку продавав.

— Що ти просиш за цей панцир? —
Запитав його удав.
— Попоїсти, щоб не вмерти! —
Черепаха простогнав.
Дав удав йому травички,
Цим за панцир заплатив,
І його собі до річки
Помаленьку покотив.
Рясний дощ упав із неба,
Нова зелень вкрила ліс.
Черепасі панцир треба.
До удава він приліз:
— Гей, удаве! Віддай панцир,
Поверну тобі траву!
А удав заліз на камінь
Каже: — Я не поверну.
Зробив з панцира колиску
Для малих удавенят.
Вони люблять цю місцинку,
Там і граються, і сплять.
Врятував тебе від смерті,
Сам сім днів голодував.
Вимагаєш як тепер ти,
Щоби панцир я віддав?
— Гей, удаве! Так нечесно!
Знав же ти: я помирав!

— Сам продав! Я теж останню
Всю траву, що мав, віддав!
Панцир мій! Я маю право!
Ти продав, а я купив!
В суд звернувся черепаха.
Як би ти їх розсудив?
Володимир Читай (зі збірки «Справедливці»)

Мислимо практично

1. Що таке свобода?
2. Що таке справедливість?
3. Які духовно-моральні цінності ви знаєте?
4. Чи може хтось обмежити внутрішню свободу?
5. Чи тотожні поняття «внутрішній світ» і «духовний світ»?
6. Що впливає на формування духовного світу людини?
7. Поміркуйте, як можна протидіяти несправедливості. Використовуйте конструкції: Я вважаю, що ... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...

Мислимо творчо

1. **Вправа «Розсортуйте».** Визначте, які із запропонованих цінностей можна віднести до матеріальних, а які — до моральних. Заповніть таблицю.
Милосердя, подарунок, будинок, автомобіль, любов, дружба, щирість, телефон, справедливість, сміливість, комп'ютер, коштовності.

Матеріальні цінності	Моральні цінності

2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому панує заборона на внутрішню та зовнішню свободу людини. Опишіть, як це вплине на духовне становлення та розвиток людини і суспільства в цілому. Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Чому?

Мислимо глобально

За допомогою рідних зробіть опис характеру справедливої людини.

1. Емоції та почуття

Внутрішній світ людини неможливий без емоцій і почуттів. Ми з народження пізнаємо все, що нас оточує, за допомогою органів чуття: смакуємо їжу, торкаємося предметів і людей, очима ми бачимо, вухами — чуємо, носом — сприймаємо запахи. Вся ця інформація про навколишній світ викликає в нас певні емоції і почуття. Світ емоцій та почуттів різноманітний.

Емоції — це зазвичай короточасні, швидкоплинні переживання, які мають ситуативний характер, тобто пов'язані зі ставленням людини до ситуації, в яку вона потрапила або потрапить, до своєї діяльності, до конкретних обставин. Учені виділили близько 200 емоцій, серед яких: радість, здивування, цікавість, сором, гнів, сум, страх, огида, жаль та ін. Нерідко якісь події чи ситуації можуть викликати кілька емоцій одразу. Наприклад, однокласниця повідомила вам, що в шкільному конкурсі малюнків ваша робота отримала найвищі бали від журі. Що відчуєте? Ймовірно, радість, захоплення, задоволення, а, можливо, також сумнів, недовір'я, побоювання, що це може бути лише розіграш, жарт. Згодом ці емоції дають поштовх для подальших дій.

Почуття, на відміну від емоцій, — це більш стійкі, довготривалі переживання, у яких виявляється емоційне ставлення людини до певного об'єкта: людини, сім'ї, класу, школи, художнього твору, мистецтва загалом, Батьківщини. Почуттям є, скажімо, любов або її протилежність — ненависть.

Зазвичай емоції охоплюють весь організм і мають зовнішній вияв — у рухах, міміці, жестах, позах, голосі і в очах. До зовнішніх виявів емоцій належать також сльози (від радості чи горя), слина (від хвилювання пересихає в роті), піт (холодний піт від страху).

Суспільство може заохочувати вияв одних емоцій і засуджувати вияв інших. Так, за радянських часів насаджувалася думка, що «справжні чоловіки» не плачуть, тож і сьогодні можна почути, як хлопчикам, які плачуть, роблять таке зауваження, соромлять за сльози. Це поширений стереотип (що таке стереотипи та упередження, ми з вами розглянемо пізніше). Але хлопчики так само емоційні, як і дівчатка, і так само потребують емоційної розрядки. Тому виявляти, проживати, висловлювати свої емоції — цілком нормально для кожної людини. Саме наявність переживань, емоцій і почуттів робить нас людьми, справжніми і живими.

Для виявлення своїх емоцій і почуттів при дистанційному спілкуванні (листуванні, обміні повідомленнями, в чатах, соцмережах) сьогодні люди активно використовують смайлики. Ті хто використовує смайлики, відчують більше задоволення, сприймають інформацію більш насичено, краще її запам'ятовують та отримують від неї більше користі. Однак у діловій переписці тексту не прийнято додавати емоційного забарвлення за допомогою смайлів. Тим більше недопустиме їх використання у тексті документів, угод тощо.

Так було!

*Джулі Ізабель Бішоп — австралійська політикиня, яка у свій час обіймала посаду міністра закордонних справ, дуже любить емоджі. У 2015 році вона навіть дала інтерв'ю ви-
нятковно за допомогою смайликів. Це було перше
у світі інтерв'ю політика у вигляді піктограм
етої.*

<https://cutt.ly/CK3f0p9>

Це ви зможете!

Об'єднавшись у групи / пари, пригадайте, чи раніше ви вже пробували читати вірші, зашифровані смайликами. Спробуйте створити свою коротку історію мовою емої або зашифруйте кілька назв відомих вам творів. Наприклад, так:

«Гаррі Поттер і келих вогню» британської письменниці Джоан Роулінг

«Фарбований Лис» українського письменника і поета Івана Франка

2. Любов і кохання

Людина — істота соціальна, тому має потребу в комунікації, у постійному взаємозв'язку з іншими людьми. Вона є частиною певних спільнот — сім'ї, класу, нації, держави тощо.

Це ви зможете!

Прочитайте вірш. Зверніть увагу, що автор пише у власному стилі, ігноруючи розділові знаки і великі букви. Розділіть текст на речення, розставте розділові знаки. Поясніть основну думку поезії.

Інший

людина сама нічого не може
людині завжди потрібен інший
на кого можна себе помножити
для кого варто писати вірші
з ким можна разом долати відчай
чи радість ділити не ризикуючи
хто може в будь-яку мить засвідчити
що ти — реальний що ти — існуєш
людина ж бо в себе не надто вірить
все свідка для себе шукає якогось
нема людини — спіймає звіра
не зловить звіра — віднайде бога
не знайде бога — візьме люстерко
та навіть там себе не впізнає

бо в собі бачить обличчя смерті
й не розуміє що смерті немає...
людина сама нічого не може –
ні народитись ні вмерти тихо
побудь же іншим мені мій боже
постій поблизу...
помовч...
подихай...

Юрій Іздрик

Найвеличнішим почуттям, яке надихає людину на великодушні, добрі вчинки, спонукає бути кращим, є любов. Любити здатний той, хто має розвинутий духовний світ, хто спроможний відчувати, переживати глибоку сердечну прихильність до когось або чогось — до батьків, до рідних, до коханої людини, до ближнього, до Батьківщини.

Почуття любові виявляється в турботі про тих, кого ми любимо, у відповідальності за них, бажанні бачити їх щасливими.

Різновидом любові є кохання, хоча в словниках ці слова позначають як синоніми. Однак кохання — почуття особливої прихильності і потягу до однієї людини, коли подобається не тільки зовнішність і поведінка, але й характер людини, емоції, ідеї; коли хочеться завжди бути поруч, оберігати, підтримувати, захищати. Це той випадок, коли людей двоє, але вони, як кажуть, — дві половинки одного цілого, у них одна історія, одна доля, одне життя.

Не слід плутати кохання і закоханість. Закоханість швидка і поверхнева, вона або минає, або перетворюється на кохання, яке тільки зростає і міцніє з роками. У закоханості багато емоційності й імпульсивності, а кохання — почуття стабільне, спокійне, яке передбачає жертвність, терпіння, розуміння. Якщо порівнювати, то закоханість — як феєрверк, а кохання — як вогонь у печі.

Це ви зможете!

1. Мабуть, ви вже бачили подібні картинки про кохання. Спробуйте визначити, що свідчить про кохання. Які його прояви?

2. Прочитайте висловлювання відомих особистостей, поясніть їхній зміст:

- «Любити — це знаходити в щасті іншого своє власне щастя» (Готфрід Вільгельм Лейбніц).
- «Кохання — це коли хочеш переживати з кимось усі чотири пори року. Коли хочеш бігти з кимось від весняної грози під всипаний квітами бузок, а влітку збирати ягоди і купатися в річці. Восени разом варити варення і заклеювати вікна від холоду. Взимку — допомагати пережити нежить і довгі вечори...» (Рей Бредбері).
- «Якщо ти осуджуєш людей, ти не маєш часу любити їх» (Мати Тереза).
- «Я абсолютно точно впевнена: кохання — ось те єдине, що надає життю сенс» (Анджеліна Джолі).

3. Гармонія життя. Щастя

У слові «гармонія» поєднується багато значень — це і співзвучність, і лад, і домірність, і злагодженість, і відповідність. Гармонію бачимо в природі (спів пташок, цвіт рослин, сонце, яке знаходиться саме на тій відстані від Землі, щоб зігрівати, а не палити), в оселі (охайність, зручність і порядок у кімнаті). Але гармонія має не тільки зовнішній прояв, але й внутрішній.

Внутрішня гармонія людини — це такий стан душі, розуму, тіла і серця, коли людина приймає і реалізує всі свої бажання, високі цілі і мрії, зосереджується на тому, що насправді важливе, і вміє себе контролювати. Внутрішня гармонія — самодостатність і баланс усіх сфер життєдіяльності людини, стан емоційної і розумової рівноваги, впевненості і внутрішньої сили. Щоб досягти гармонійності життя, людині варто приділяти увагу і навчанню, і роботі, і відпочинку; отримувати яскраві емоції; пізнавати нове, подорожувати, спілкуватися з людьми і обов'язково дбайливо ставитися до свого здоров'я (правильно харчуватися, не нехтувати фізичною активністю, дотримуватися розпорядку дня).

Це корисно!

Одного разу прийшла дочка до батька і каже:
— Тату, я стомилася, у мене таке важке життя, стільки

труднощів і проблем, я весь час пливу проти течії, у мене більше немає сил... Що мені робити?

Батько замислився і замість відповіді поставив на вогонь три однакових посудини з водою: в одну кинув моркву, в іншу поклав яйце, а в третю насипав кави.

Через деякий час він вийняв з води моркву і яйце, налив у горняк кави з третьої посудини.

— Що змінилося? — запитав він у своєї дочки.

— Яйце і морква зварилися, а кава розчинилася у воді, — відповіла вона.

— Ні, доню, це лише поверхневий погляд на речі. Подивися — тверда морква, побувавши в окропі, стала м'якою і піддатливою. Крихке і рідке яйце стало твердим. Зовні вони не змінилися, вони лише змінили свою структуру під впливом однакових несприятливих обставин — окропу в нашому випадку. Так і люди — сильні зовні можуть розклеїтись і стати слабкими там, де крихкі і ніжні лише зміцніють...

— А кава? — запитала дочка.

— О! Це найцікавіше! Кава повністю розчинилася в новому середовищі і змінила його — перетворила окріп на чудовий ароматний напій. Так і в житті є особливі люди, які не змінюються через обставини, — вони самі змінюють обставини і перетворюють їх на щось нове й прекрасне, отримуючи користь, досвід і знання із ситуації.

Людина, яка живе в гармонії із всесвітом, з природою, є щасливою людиною.

Поняття щастя теж стосується духовного світу людини. Конфуцій вважав, що сенс життя людини — бути щасливою, адже «людина народжена для щастя, як птах для польоту».

Щастя — це стан цілковитого задоволення життям. Щастя — поняття моральної свідомості, що позначає стан людини, який найбільше відповідає внутрішній задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненням свого людського призначення. Але скільки людей — стільки світів. Тож зрозуміло, що кожен витлумачуватиме щастя по-своєму. Для когось — це любов, утіха; для когось — добробут. Хтось щастя розуміє як удачу. Для інших щастя — це радість. Оскільки кожна людина живе своїм життям, то й відчуття задоволення від нього в кожного своє.

Щастя, кажуть, — це такий самий навик, як біг та сила волі, тож можна і треба тренуватися бути щасливим / щасливою. Спочатку доведеться змушувати себе вірити в краще і концентруватися на позитиві — бути вдячним, цінувати свої успіхи та робити для себе приємні речі. Проте згодом це стане хорошою звичкою.

Є деякі загальні поради та правила, які сформульовані психологами на основі численних досліджень та спостережень, що допоможуть стати щасливими:

1. Висловлюйте вдячність і акцнтуйте увагу на тому хорошому, що вже є у вашому житті.
2. Щодня записуйте свої успіхи та приємні речі, що трапилися за день.
3. Визначте, що приносить вам радість, і плануйте свою радість.
4. Керуйте своїм життям самі: ставте цілі, робіть кроки до їх досягнення, прагніть чогось і рухайтесь вперед.
5. Оточуйте себе приємними людьми та красивими речами.
6. Робіть добро, це повернеться до вас сторицею у вигляді позитивних емоцій та загального відчуття щастя!

Це знадобиться!

Це ви зможете!

Прочитайте цитату: «Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба у воді, так і ми у ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Нема його ніде від того, що воно скрізь. Воно схоже до сонячного саява — відхилили лише вхід у душу свою» (Григорій Сковорода).

Поміркуйте, як ви розумієте щастя.

Мислимо практично

1. Що таке любов?
2. Як проявляється любов?

3. Чим відрізняються емоції від почуттів?
4. Поміркуйте, чи можна навчитися бути щасливим / щасливою. Використовуйте конструкції: Я вважаю, що ... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третьє, ... Отже, ...

Мислимо творчо

1. **Вправа «Емоції».** Уважно подивіться на дівчинку, визначте, які емоції вона демонструє. Спробуйте зобразити на своїх обличчях подібні переживання. Обговоріть у класі, які емоції ви переживали під час виконання завдання. Чому?

2. **Вправа «Мій емоційний стан».** Проаналізуйте, коли у вас виникають різні емоційні стани. Закінчіть речення:
Мені добре, коли ...
Мені сумно, коли ...
Я почуваю себе нерозумно, коли ...
Я серджуся, коли ...
Я відчуваю себе невпевнено, коли ...
Мені легко й радісно, коли ...
Я пишаюся собою, коли ...
3. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, де люди перестали відчувати будь-які емоції. Опишіть, як це вплине на сприйняття навколишнього світу. Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Чому?

Мислимо глобально

За допомогою рідних створіть плакат «Гармонія в моїй родині».

РОЗДІЛ 2

ЕТИЧНІ НОРМИ В ПРАВАХ ДИТИНИ

Вивчаючи розділ, ви:

- **сформуєте** уявлення про права та обов'язки дітей, відповідальність за свій вибір, результат і наслідки своїх дій, етичне лідерство;
- **дізнаєтеся**, що таке гідність, повага, відповідальність, самостійність, участь, лідерство;
- **навчитесь** самостійно приймати рішення та бути відповідальними за свій вибір, обґрунтовувати наслідки власного вибору та моделей поведінки, виконувати різні ролі в груповій роботі.

1. Почуття особистої гідності

Невід’ємною частиною особистості є людська гідність, яку розуміють як її самоусвідомлення і самоповагу, а також ставлення до неї з боку інших, з боку суспільства і держави як до цінності, до найбільшого скарбу.

Почуття особистої гідності — самовідчуття (і пов’язана з цим поведінка) людини, яка високо оцінює власні соціальні можливості та свою суспільну цінність.

Це цікаво!

Конституція — Основний Закон нашої держави, за яким живуть усі, хто перебуває в Україні. Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні, відповідно до Конституції, найвищою соціальною цінністю.

Ось як це викладено у віршованій Конституції.

Стаття 3

Україна — Батьківщина!
Як сім’я для нас усіх.
Найцінніше — це Людина,
Її щастя, її сміх,
Її спокій і здоров’я,
Її гідність і права!
Ось що значить Україна
Соціальна, правова!
Захист прав, свобод людини
Для держави — головне!
І вона відповідає
Перед нею за усе!

Володимир Читай

«Конституція для всіх: і великих, і малих»

За своєю гідністю людина покликана до добрих справ. Прагненням її життя є здійснення добра. Гідність дозволяє людині відчувати себе потрібною і корисною суспільству. Людина з почуттям особистої гідності виявляє турботу про навколишній світ і людей, дотримується моральних принципів, вміє постояти за себе і прийти на допомогу іншим,

не залишиться осторонь, коли побачить несправедливість, сумлінно виконає доручену роботу. Вона чесна, справедлива і чинить по совісті. Вона ніколи не підставить підніжку, не буде даремно давати обіцянки. І всі випробування на своєму шляху така людина зустрічає з високо підведеною головою, завжди дивиться тільки вперед і гідно долає всі перешкоди.

Як моральна категорія гідність — основна цінність, що передбачає шанобливе ставлення особистості до себе і так само до інших, тому що повага до інших — це один із проявів цієї якості. Любов до своєї сім'ї та повага до людей поширюється на народ і країну, у якій людина живе, тому й патріотизм є однією з чеснот людини з почуттям особистої гідності.

2. Права дитини

Так само, як гідність і внутрішню свободу, кожна людина з народження має права. Вони належать кожному / кожній незалежно від того, чи усвідомлює людина це, і є рівними для всіх. Хай ми не здатні відразу після народження скористатися всіма своїми правами, але вони в кожного з нас, безумовно, є.

Права людини — це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, можливості людини, необхідні для її нормального розвитку.

Діти мають такі самі права, що й дорослі, адже дитина — це людина в період дитинства, тобто до 18 років.

Це цікаво!

У Законі України «Про охорону дитинства» закріплено, що «... дитина — особа віком до 18 років (повноліття), якщо, згідно з законом, застосовуванням до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; дитинство — період розвитку людини до досягнення повноліття» (стаття 1).

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

За Сімейним кодексом України, «правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від 14 до 18 років» (стаття 6).

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

Серед прав людини виділяють природні (їх ще називають

основними), бо вони належать людині вже тому, що вона людина. Вони є дуже важливими для її існування. Наприклад, право на життя, право на повагу до гідності, на особисту недоторканність, на свободу світогляду, на свободу думки і слова та інші.

Діти мають право: на любов і піклування; на належне виховання; на ввічливе та гідне ставлення до себе; на захист своїх прав; право голосу у прийнятті важливого рішення для родини; на здобуття освіти; на розвиток талантів та здібностей; на вибір профілю навчання, на об'єктивну оцінку своїх знань; на дозвілля та участь в іграх і розважальних заходах; на участь у дитячих або молодіжних організаціях; на вибір позакласних занять; на якісне і безпечне харчування; можуть брати участь у конкурсах, оглядах, змаганнях та інших заходах; брати участь у громадському самоврядуванні навчального закладу; виражати власні думки; спілкуватися з іншими тощо.

Це ви зможете!

Поміркуйте та укладіть права дитини в «лінію цінностей» — від найголовнішого, на вашу думку, до менш важливих. Зіставте позиції учнів / учениць вашого класу. Обговоріть результат.

Класифікуйте права дитини, доповнивши таблицю. Додайте інші, відомі вам права.

Права дитини в родині	Права дитини в школі	Права дитини в суспільстві
на належне виховання	на участь в олімпіадах і змаганнях	на ввічливе та гідне ставлення до себе
...	...	...

3. Обов'язки дитини

Так, як права, кожна людина має й обов'язки. Обов'язками називають необхідну поведінку людини, яка потрібна для того, щоб не порушувалися права інших і суспільство нормально функціонувало. Часто наше право прямо породжує

обов'язок іншого суб'єкта або суб'єктів. Наприклад, якщо особа має право на життя та особисту недоторканність, це означає, що всі інші люди мають обов'язок поважати і не порушувати це право. Таким чином, визнання прав за кожною людиною врівноважується утвердженням відповідальності людей один перед одним.

Обов'язками дитини є: поважати батьків, близьких та друзів, не принижувати гідності інших людей, не порушувати їхніх прав; бути толерантною до людей, дотримуватися правил моральної поведінки, прийнятих у суспільстві, не створювати ситуацій, які призводять до порушення закону; сумлінно навчатись, активно працювати на уроках, старанно виконувати домашні завдання; дбати про своє здоров'я; дотримуватися правил особистої гігієни; мати охайний вигляд; прибирати за собою; допомагати батькам; піклуватися про рідних; організувати дозвілля так, щоб воно приносило користь та не заважало іншим; оволодівати знаннями, вміннями, практичними навичками, підвищувати свій загальнокультурний рівень; коректно і тактовно висвітлювати свої думки, давати можливість висловитися співрозмовникам; не нав'язувати своїх поглядів іншим; берегти природу і культурну спадщину України та інші.

Це цікаво!

Десять «НЕ МОЖНА» від Василя Сухомлинського:

- 1) не можна байдикувати, коли всі працюють;
- 2) не можна сміятися над старістю і старими людьми — це величезне блюзнірство; про старість треба говорити тільки з повагою;
- 3) не можна вступати в суперечки з дорослими, старшими людьми;
- 4) не можна виявляти невдоволення через те, що в тебе немає якоїсь речі;
- 5) не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі;
- 6) не можна робити те, що засуджують старші — ні на очах у них, ні десь на стороні; кожний свій вчинок розглядай з погляду старших;

- 7) не можна залишати літню людину самотньою, якщо в неї немає нікого, крім тебе;
- 8) не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради в дорослих, старших;
- 9) не можна сідати до столу, не запитавши старшого;
- 10) не можна сидіти, коли поруч стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я.

У цих правилах закладено глибоку внутрішню суть — повагу до людської гідності; не вміючи поважати її, ти уподібнюєшся невігласу, який плює в прекрасні хвилі моря; море величезне у своїй величчї й красі, і цим ти його не зневажиш, не принизиш, а тільки зганьбиш себе.

Це ви зможете!

Поміркуйте та розташуйте обов'язки дитини в «лінію цінностей» — від найголовнішого, на вашу думку, до менш важливих. Зіставте позиції учнів / учениць вашого класу. Обговоріть результат.

Класифікуйте обов'язки дитини, доповнивши таблицю. Додайте інші, відомі вам обов'язки.

Обов'язки дитини в родині	Обов'язки дитини у школі	Обов'язки дитини в суспільстві
допомагати батькам чи рідним людям	активно працювати на уроках	не створювати ситуацій, які призводять до порушення закону
...	...	...

4. Відповідальність за свій вибір та наслідки своїх дій

Звичайно, людина завжди має вибір і щодня приймає безліч рішень. Так, кожен / кожна з нас (під впливом розуму, емоцій і почуттів, порад чи велінь інших людей) вирішує, як вчинити в тій чи іншій ситуації. Інколи вибір зробити лег-

ко (обрати улюблену страву з меню на обід), інколи складно (придбати на зекономлені кишенькові кошти одну з двох однаково омріяних речей); інколи вибір не матиме суттєвого значення (піти зі школи додому пішки чи поїхати громадським транспортом), інколи від нього може залежати подальше життя (обрати навчання в спортивній чи музичній школі).

При прийнятті складного рішення ми, звичайно, аналізуємо всі переваги та недоліки різних варіантів (й, зокрема, використовуємо вже вам відомий квадрат Декарта). Втім, все одно, ми до кінця не можемо бути впевненими в тому, що згодом все буде саме так, як ми того бажаємо, бо не знаємо, як би розгорнулися події, якби ми віддали перевагу іншому варіанту.

Водночас маємо розуміти, що наші діяння завжди мають наслідки, тож за свою поведінку, за свій вибір відповідальні тільки ми самі.

У першу чергу відповідальні перед собою, перед власним сумлінням. Докори сумління або почуття провини допомагають визнати, що ми вчинили погано, і допомагають нам вчитися на власних помилках. Саме так накопичується життєвий досвід. Порядно виправити помилку, якщо це можливо, визнати, що помилився / помилилася. В будь-якому випадку варто зробити висновки, щоб наступного разу її уникнути.

Це ви зможете!

Сумління (або совість) — це усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим / самою собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання.

Словник української мови
<http://sum.in.ua/s/sumlinnja>

Виберіть із запропонованих українських прислів'їв те, що вам до вподоби, і поясніть, як ви його розумієте:

- Хто сумління не має, той правди не знає.
- Сорочка чорна, а совість біла.
- Очі — міра, душа — віра, а совість — довіра.
- Совість без зубів, а гризе.

Коли вже вчинок порушує моральні норми, правила співжиття в суспільстві, неминучим буде громадський осуд.

Якщо ж діяння суперечить не лише морально-етичним нормам, але й законам держави, є суспільно небезпечним і протиправним, то таке діяння називають правопорушенням і воно тягне за собою юридичну відповідальність (тоді вже держава в покарання позбавляє правопорушника якихось цінностей).

Мислимо практично

1. Що таке права людини?
2. Якою є людина з почуттям особистої гідності?
3. Чим відрізняються права від обов'язків?
4. Поміркуйте, чому не може бути прав без обов'язків.
5. Пригадайте ситуацію, коли було порушене ваше або чийсь право на шанобливе ставлення. Розкажіть, як ви повелися, аби вийти із ситуації з гідністю.
6. Поміркуйте, що впливає на вибір людини, на її рішення. Що означає бути відповідальним? Використовуйте конструкції: Я вважаю, що ... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...

Мислимо творчо

1. **Вправа «Пригадайте».** Об'єднайтесь у групи. Обговоріть, які обов'язки має кожен / кожна із вас удома. Розділіть аркуш паперу на дві колонки. У першу запишіть обов'язки, які виконуєте вдома, а в другу — обов'язки дитини, про які дізналися на уроці. Яка між ними різниця? Чому?
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому діти не мають права. Опишіть, що змінилося б у світі. Чи хотіли б ви жити в такому світі? Поясніть, чому.

Мислимо глобально

З допомогою дорослих обговоріть, яке значення має речення «Гідність виявляється щоденно в маленьких і великих вчинках». Складіть невеличку розповідь «Я маю гідність».

§ 6. ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ. УЧАСТЬ ТА ЛІДЕРСТВО

1. Прийняття рішень, їх мотиви і наслідки

У житті кожної людини трапляється безліч ситуацій, які вимагають свого вирішення. Ми ухвалюємо рішення, роблячи вибір між можливими варіантами своєї поведінки. І першим кроком у цьому має стати усвідомлення власної відповідальності та готовність до можливих наслідків наших дій.

На вибір остаточного рішення впливають **мотиви** — рушійні, спонукальні сили, що визначають нашу поведінку, причини, які сприяють прийняттю рішення. Наприклад, найстійкішими мотивами є життєво важливі потреби людини: спрага, голод, холод.

Це ви зможете!

Пригадайте, мотиви вчинку за спрямованістю ми поділяли на позитивні (добрі) і негативні (злі). Так само поділяють і мотиви прийняття рішень.

Виберіть із переліку мотивів ті, що є, на вашу думку, позитивними, і ті, що належать до негативних:

співчуття, заздрість, егоїзм, бажання захистити, корисливість, вдячність, бажання розвиватися, прагнення до влади, жага помсти, любов до Батьківщини, бажання принести користь суспільству, пізнавальний інтерес, жалість.

Наслідки — результати наших рішень — теж можуть бути позитивними і негативними. Причому, не завжди позитивний мотив прийнятого рішення приводить до позитивного наслідку. Наприклад, батько погоджується на пропозицію понаднормової роботи, бажаючи отримати додатковий заробіток, щоб його сім'я була забезпечена матеріально, але часу для спілкування з рідними, для виховання дітей, зовсім не залишається, що призводить натомість до погіршення взаєморозуміння та виникнення конфліктів.

Важливі рішення, від яких залежить подальше життя, потрібно ухвалювати розважливо, без поспіху. Психологи рекомендують робити це вранці, даремно є народне прислів'я «Ранок за вечір мудріший». Головна героїня роману американської письменниці Маргарет Мітчелл, Скарлет О'Хара, також у складних ситуаціях казала: «Не буду про це думати сьогодні. Подумаю про це завтра». Вранці визріває здебільшого правильне рішення. Бо, як зазначав Томас Харіс, «прийняття рішення насправді більше схоже на замістиста. Воно приходить не як результат підсумовування окремих глибоких думок, а як наслідок дозрівання їх загальної маси».

Також, ухвалюючи важливе рішення, потрібно «вимкнути» емоції, бо вони (злість, гнів, сором тощо) — поганий радник. Це ще один аргумент за те, що остаточне ухвалення рішення доречно залишати на ранок.

Приймати рішення нам допомагають знання і досвід, а якщо їх недостатньо, то доцільно звернутися за порадою до людини, якій довіряєш або в якій є ці знання і досвід. Вислухати думку іншої людини навіть корисно, бо її погляд може бути більш об'єктивним і може показати ситуацію в іншому ракурсі. Однак слід пам'ятати, що відповідальність за наслідки вашого рішення — це тільки ваша відповідальність. І яким би не був результат, бо інколи складно його передбачити, здатність людини прийняти самостійне, виважене та аргументоване рішення завжди викликає повагу!

Послідовність прийняття рішення

1. Усвідомлення проблеми, що потребує вирішення.
2. Опрацювання інформації про проблему.
3. Пошук можливих варіантів вирішення проблеми.
4. Оцінка можливих варіантів вирішення проблеми, аналіз ризиків і ймовірних наслідків.
5. Ухвалення рішення.

Це ви зможете!

Прочитайте вислів Йоганна Вольфганга Гете і поясніть його зміст:

«Доти, доки ти не прийняв остаточне рішення, тебе будуть роздирати сумніви, ти будеш весь час пам'ятати про те, що є шанс повернути назад, і це не дасть тобі працювати ефективно. Але в той момент, коли ти вирішиш повністю присвятити себе своїй справі, провидіння виявляється на твоєму боці. Починають відбуватися такі речі, які не могли б статися за інших обставин... На що б ти не був здатний, про що ти мріяв, почни здійснювати це. Сміливість надає людині силу і навіть магічну владу. Зважуйся! Хто довго роздумує, не завжди знаходить краще рішення».

<https://mykniga.com.ua/>

2. Бути учасником

Як ми вже знаємо, людина — істота соціальна, живе в суспільстві і є частиною певних спільнот. Спілкуватись, об'єднуватись, робити щось гуртом — це властиво людям, а інколи навіть необхідно, щоб повністю мірою реалізувати свій потенціал або досягти бажаного результату, а особливо, щоб вплинути на розвиток громади і держави. Тут зусиль однієї людини, хай навіть дуже активної та енергійної, буде замало.

Це корисно!

Жив собі чоловік. І було в нього три сини. Ті три сини весь час один з одним сварилися, не могли дійти згоди поміж собою. А батько дуже хотів згуртувати дітей, тож покликав він їх усіх трьох та й каже:

— Діти мої! Я дуже хочу, щоб ви жили в мирі один з одним.

А вони кажуть:

— Ми не можемо!

А батько й каже старшому:

— Принеси мені віника.

Той приніс. Батько взяв та й вирвав з віника кожному по прутикові і каже:

— Ламайте.

Легко кожен із братів справився із завданням, поламав свій прутик.

Тоді батько дає старшому синові віник і каже:

— Ану, спробуй цілий віник поламати.

Старший син не зміг його зламати. Невдалими були й спроби середнього та молодшого синів. Тоді батько й говорить:

— Бачите, отак і в житті відбувається. Якщо ви будете згуртованими, ніхто й ніколи вас не зламає. А окремо вас так само легко перемогти, як оці прутики ламалися.

Кожна людина, відповідно до Конституції України, має право об'єднуватися з іншими людьми для здійснення й захисту своїх прав і свобод, для задоволення спільних інтересів. Так, від 6 років дитина в Україні може бути членом дитячої громадської організації, наприклад, скаутської організації «ПЛАСТ» чи іншої організації міжнародного, всеукраїнського або місцевого рівня. Можна відвідувати гуртки, бути членами спортивних або музичних клубів, робити добрі справи в складі волонтерської організації тощо.

Також кожен громадянин / громадянка має право брати участь в управлінні державними справами, право долучатися до зборів, мітингів, демонстрацій. Як житель / жителька територіальної громади, кожен / кожна має право брати участь у вирішенні питань місцевого значення — починаючи з рівня будинку, у якому мешкає. Кожен / кожна може приєднатися, але ніхто не може бути примушений до участі.

Так було!

*Виробнича єдність громад в українців виразно простежується в традиційних звичаях колективної взаємодопомоги селян при виконанні невідкладних і важких робіт. Це поширена в Україні **толока**, яка відбувалася у святкові й вихідні дні на добровільних засадах і без плати за виконану роботу. Найчастіше учасниками толоки були*

Приходьте на толоку!
Гуртом упорядкуємо місто!

сусіди й родичі. Толоку скликали для виконання польових робіт (оранка, сівба, збирання врожаю, заготівля сіна) або домашніх робіт (прядіння льону, вовни, заготівля продуктів, спорудження житла чи господарських будівель). У народі казали: «Без толоки — як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш». Для оранки важких ґрунтів потрібно було запрягати в плуг кілька пар волів чи коней. Незаможні селяни, не маючи достатньо тягла й інвентарю, об'єднувалися для обробітку полів. Ця усталена форма кооперації називалася **супрягою**. Поширеною була форма взаємодопомоги «на відробіток»; її застосовували переважно жінки, виконуючи по черзі польові роботи. До колективної допомоги вдавалися у випадку стихій, лиха, пожежі, повені, смерті господаря. Толокою виконували й громадські роботи: будівництво й ремонт церков, шкіл, лікарень, доріг, мостів тощо. Громада вважала таку допомогу почесною справою.

http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31964

Об'єднуючись заради досягнення спільної мети, беручи участь у спільній діяльності, важливо вибудовувати з іншими учасниками дружні й позитивні стосунки. Тоді спільна робота і приємніша, і ефективніша. Основою добрих стосунків є довіра, взаємна повага, відкрите спілкування. Важливо цінувати ідеї та внесок інших у спільну справу, поважати позицію кожного, утримуватися від різкої критики й оцінювання інших. Уміння працювати в команді — навик, який цінують усі роботодавці. Рухатися пліч-о-пліч до єдиної мети — це не просто брати участь у проєкті, виконуючи свої обов'язки, а розуміти власну відповідальність за кінцевий результат. Команда — це єдність, взаємодопомога, спільна гармонійна робота усіх на один результат.

Це ви зможете!

Прочитайте прислів'я та приказки. Виберіть із них ті, що відрізняються від усіх інших за змістом. Поясніть свій вибір.

- Добре тим живеться, де гуртом сіється і жнеться.
- Коли дихнуть усі люди, то вітер буде.
- Як роблять укупі, не болить у пупі.

- Одна ластівка весни не робить.
- Одна бджола меду не наносить.
- Своя солома м'якша від чужої подушки.
- Берись дружно — не буде сутужно.
- З ким поведешся, від того й наберешся.
- В гурті робити — як із гори бігти.
- Дружній череді і вовк не страшний.

3. Бути лідером

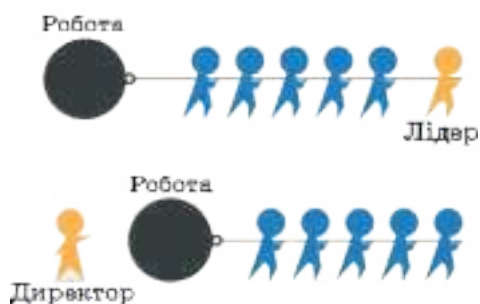
У кожній групі, спільноті, організації є особа (або й кілька), яка є лідером. **Лідер** — це той, хто попереду; та особа, яка має владу та авторитет і здатна керувати іншими.

Лідер може бути **формальним**, що наділений владою керувати відповідно до повноважень за своєю посадою.

Наприклад, директор школи, староста класу, керівник організації, глава держави, очільник міста тощо. А може бути

і **неформальний** лідер, який має вплив на інших завдяки своїм здібностям, харизмі, обдарованості або іншим особистим властивостям, незалежно від своєї посади. Наприклад, вождь племені, пророк, революційний лідер, тобто той, за ким ідуть люди.

Лідерство — здатність людини заохочувати, зацікавлювати інших своїми ідеями. Лідер є джерелом натхнення і вміє інших змусити повірити в успіх. Він чітко бачить кінцеву мету і знає, як її досягти. Лідерство однієї людини допомагає розблокувати потенціал решти.

Це цікаво!

«Лідерство — це здатність говорити людям про їхню цінність та потенціал так, щоб вони надихалися цим і розвивали в собі ці якості» — слова Стівена Р. Кові, одного з найпопулярніших експертів з питань лідерства.

Лідерами не народжуються. Лідер — це звичайна людина зі всіма людськими рисами, але вона знає і не ховає свої недоліки, а постійно працює над собою і не зупиняється у самовдосконаленні. Лідер не підносить себе над іншими, навпаки, здатний передати в потрібний момент пальму першості тому, хто в конкретній справі розуміє більше за нього.

Лідером може стати кожен із нас. До того ж час від часу в різних життєвих ситуаціях кожному з нас потрібно брати на себе цю роль, проявляти відповідальність за інших, за спільну справу, проявляти ініціативу, рішучість, винахідливість, цілеспрямованість.

Важливі риси лідера

Ініціативність — вміння придумувати, як змінити світ на краще, удосконалити щось або розпочати нову справу. Лідер здатний донести свої думки, ідеї, прагнення до інших, зацікавлює їх, залучає до спільної діяльності, пропонує спосіб дії.

Цілеспрямованість — здатність довести справу до кінця, не збитися з обраного шляху. Поставлена ціль має бути досягнута, незважаючи на перешкоди, складнощі, підступи недоброзичливців тощо.

Відповідальність — усвідомлення суті й значення діяльності, її наслідків. Хто є ініціатором, той бере на себе відповідальність і за справу, і за тих, хто йому довірився.

Рішучість — вміння швидко й продумано ухвалювати й реалізовувати важливі рішення.

Наполегливість — бажання йти далі, коли інші хочуть зупинитися.

Це ви зможете!

Прочитайте вірш. Поміркуйте, які моральні якості повинен мати лідер.

Лідер

От лідерство не означає силу,
Не кожен сильний має доброту.

Той лідер, хто дарує крила
І ставить перед іншими мету.
Й веде до неї через перепони
Та має мудрість у житті просту.
І навіть в думці людям не зашкодить,
Бо має добрість в серденьку святу.
Такий от лідер. Ти ним можеш бути?
Ти можеш до мети всіх повести?
Про себе іноді, про все довкіл забути
І до людей зі щирістю іти...
Такий він лідер, що про інших дбає,
Веде до цілі й сили надає
Та доброту в своєму серці має.
Велике й добре серце в нього є.

Надія Красоткіна

Мислимо практично

1. Що таке мотив, лідерство?
2. Які основні етапи прийняття рішення?
3. Чи співпадає формальний і неформальний лідер у колективі?
4. Поміркуйте, чи можна навчитися лідерству. Використовуйте конструкції: Я вважаю, що ... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...

Мислимо творчо

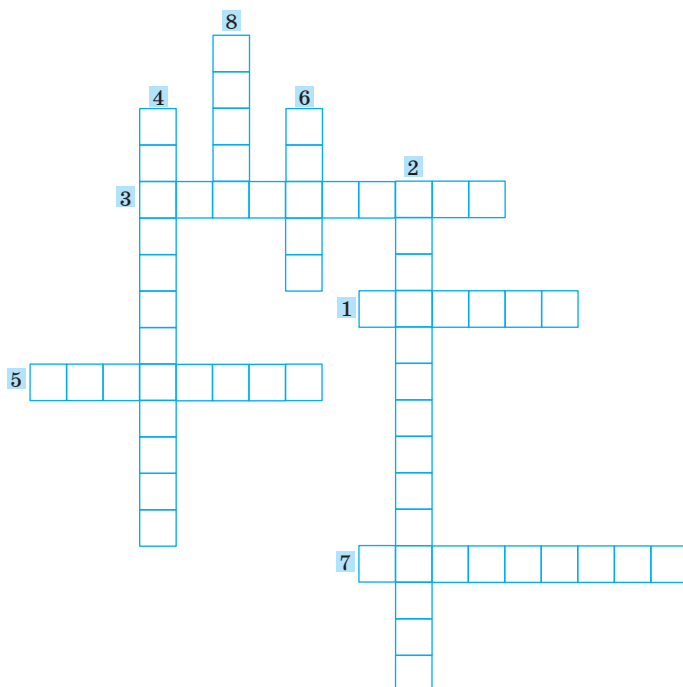
1. Розв'яжіть кросворд:

За горизонталлю:

1. Рушійні, спонукальні сили, що визначають нашу поведінку, причини, які сприяють прийняттю рішення.
3. Лідер, що наділений владою керувати відповідно до повноважень за своєю посадою.
5. Результати наших рішень.
7. Вміння швидко і продумано ухвалювати і реалізовувати важливі рішення.

За вертикаллю:

2. Бажання йти далі, коли інші хочуть зупинитись.
4. Лідер, який має вплив на інших завдяки своїм здібностям, харизмі та іншим властивостям, незалежно від своєї посади.
6. Одна з відомих скаутських організацій в Україні.
8. Особа, яка має владу та /або авторитет та здатна керувати іншими.

2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому інші, рідні або незнайомі вам люди приймали б за вас усі рішення. Опишіть, які це мало б наслідки для вас особисто, ваших рідних. Чи хотіли б ви жити в такому світі? Поясніть чому.

Мислимо глобально

Створіть словесний портрет якостей, якими, на вашу думку, має бути наділений Президент країни / очільник громади.

§ 7. УЗАГАЛЬНЕННЯ РОЗДІЛІВ «У СВІТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ» ТА «ЕТИЧНІ НОРМИ В ПРАВАХ ДИТИНИ»

1. Поясніть значення термінів і понять:

- «потреба»;
- «справедливість»;
- «гармонія»;
- «гідність»;
- «мотив»;
- «свобода»;
- «любов»;
- «щастя»;
- «права людини»;
- «відповідальність».

2. Перелічіть:

- базові потреби;
- моральні цінності;
- емоції;
- права дитини;
- лідерські якості.

3. Розкажіть про:

- свої потреби;
- внутрішню свободу;
- зовнішній прояв емоцій;
- свої обов'язки в школі, в сім'ї і в суспільстві;
- формальне і неформальне лідерство.

4. Наведіть приклади:

- гідного вчинку;
- порушень прав дитини, з якими ви стикалися;
- мотивів і наслідків прийнятих вами рішень;
- власної участі у командній роботі;
- того, у чому виявляється почуття любові;
- художніх творів, у яких основною темою є боротьба за свободу і справедливість.

5. Складіть пам'ятки (найважливіші правила і поради) тим, хто хоче:

- жити в гармонії;
- ухвалити важливе рішення;
- ефективно брати участь у командному проєкті;
- бути авторитетним лідером.

6. Оберіть один із запропонованих висловів і поясніть, чому він привернув вашу увагу:

- 1) «Дуже зручно вірити в безмежну милість Бога, коли відчуваєш потребу милосердя, але пам'ятай також про Його нескінченну справедливість» (Бенджамін Хейдон).
- 2) «Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. У світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити» (Леся Українка).
- 3) «Ні про що не турбуватись, ні за чим не турбуватись — значить, не жити, а бути мертвим, адже турбота — рух душі, а життя — це рух» (Григорій Сковорода).
- 4) «Немає ніяких ключів від щастя. Двері завжди відчинені» (мати Тереза).
- 5) «Досить миті, щоб стати героєм, необхідне ціле життя, щоб стати гідною людиною» (Поль Брюла).
- 6) «Кожен має працювати над собою, над вдосконаленням своєї особистості, покладаючи на себе певну частину відповідальності за життя людства» (Марія Склодовська-Кюрі).
- 7) «Насправді не існує правильних і неправильних рішень. Це хитрощі інтелектуалів. Головне, щоб рішення було прийнято» (Джон Морган).
- 8) «Діяти по совісті не завжди означає погоджуватися з думкою більшості» (Гарпер Лі).

7. Підготуйте твір-роздум на одну із тем:

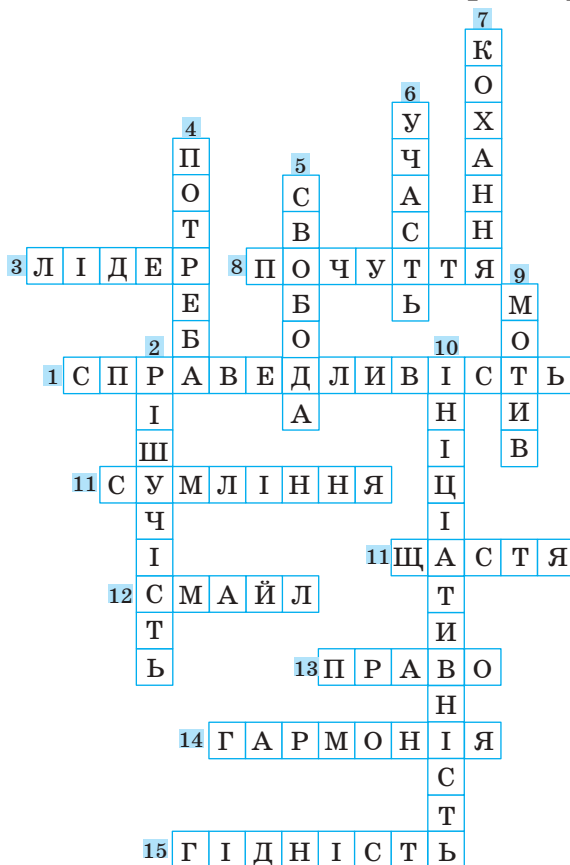
- «Чому людські потреби зображають пірамідою?»
- «Чи може людина бути абсолютно вільною?»
- «Чи легко бути справедливою людиною?»
- «За що відповідальна людина?»
- «Хочу і треба — традиційна проблема вибору».
- «Якою є людина з почуттям особистої гідності?»

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- 1) Хто така дитина?
- 2) Чи відрізняються внутрішній світ і духовний світ?
- 3) Чим свобода відрізняється від свавілля?
- 4) Що визначає межі свободи?

- 5) Чим відрізняються емоції і почуття?
- 6) Під впливом чого формується духовний світ людини?
- 7) Чи тотожні поняття «лідер» і «керівник»?
- 8) Чому важливі рішення радять ухвалювати вранці?
- 9) Чи доречні емоджі (смайлики) в діловому листуванні?
- 10) Чому кажуть, що запорукою міцного сну є чиста совість?

9. Складіть завдання до кросворда. Це можуть бути традиційні визначення або нестандартні трактування:

10. Випробуйте себе в тестуванні:

- 1) До яких потреб належить потреба в дружбі?
  - а) фізіологічних;
  - б) матеріальних;
  - в) соціальних;
  - г) безпекових.
- 2) Короткочасні, швидкоплинні переживання, які мають ситуативний характер, — це:
  - а) емоції;
  - б) моральні цінності;
  - в) почуття;
  - г) свідомість.

- 3) Внутрішній світ людини містить у собі:
  - а) внутрішні органи;
  - б) скелет;
  - в) життєвий досвід;
  - г) свідомість.
- 4) Рушійні, спонукальні сили, що визначають нашу поведінку, причини, які сприяють прийняттю рішення, — це:
  - а) наміри;
  - б) розум;
  - в) мотиви;
  - г) наслідки.
- 5) Права людини — це:
  - а) забезпечення почуття задоволеності повнотою й осмисленістю життя;
  - б) стійкі переживання, у яких виявляється ставлення людини до певного об'єкта;
  - в) блага й умови життя, можливості людини, необхідні для її нормального розвитку;
  - г) необхідна поведінка людини.
- 6) Шанобливе ставлення особистості до себе й до інших — це моральна категорія:
  - а) совість;
  - б) гідність;
  - в) обов'язок;
  - г) справедливість.
- 7) Якщо Оксана перед прийняттям рішення порадила з Дмитром, то відповідати за наслідки її рішення буде:
  - а) Оксана;
  - б) Оксана разом із Дмитром;
  - в) тільки Дмитро;
  - г) ніхто.
- 8) Правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-або чого-небудь — це:
  - а) гідність;
  - б) справедливість;
  - в) свобода;
  - г) совість.
- 9) Особа, яка має владу та / або авторитет і здатна керувати іншими, — це:
  - а) лідер;
  - б) спільник;
  - в) учасник;
  - г) партнер.
- 10) Здатність довести справу до кінця, не збитися з обраного шляху — це:
  - а) ініціативність;
  - б) цілеспрямованість;
  - в) відповідальність;
  - г) винахідливість.

РОЗДІЛ 3

МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ

Вивчаючи розділ, ви:

 сформуєте уявлення про роль віри та релігії в житті людини; про стереотипи й упередження; про ознаки доброчинності; про волонтерський рух в Україні.

 дізнаєтеся, що таке світогляд, ініціативність, патріотизм, ефективна співпраця, інклюзія, підтримка осіб з особливими потребами, прийняття відмінностей між людьми, доброчинство, волонтерство.

 навчитися протидіяти стереотипам; толерантно ставитися до поглядів, переконань, інтересів і потреб інших осіб; виявляти чужі ставлення до людей з особливими потребами, протидіяти проявам тиску, агресії, маніпуляції і неповаги щодо себе та інших осіб; виконувати різні ролі в груповій роботі.

1. Уявлення людини і суспільства про світ. Що таке світогляд?

Уявляти, за тлумачним словником української мови, означає «викликати у своїх думках, своїй свідомості який-небудь образ, картину, дію тощо». Тож уявлення і є цим образом, картиною, дією. Кожен із нас сприймає довколишній світ по-різному. Це залежить від багатьох чинників: виховання, цінностей, сімейного стану, віку, релігійних вірувань тощо. Засуджувати інших за їхні уявлення не потрібно, адже це порушує свободу думки та слова. Звісно, таке правило доречне, якщо інші не пропонують чогось відверто злочинного, тому що свобода — це не вседозволеність.

Світогляд — сукупність поглядів про місце людини у світі та взаємовідносини із ним

Усі ми — частинки суспільства, тому кожен із нас має власні уявлення та світогляд

прийнятий погляд на довколишній світ.

Чи буває світогляд неправильним? Хибною може бути картина світу — одна із складових світогляду, яка формує узагальнений образ об'єктивної реальності. Його можна уя-

Кожна особа має також власний світогляд. Світогляд — це певна сукупність поглядів про місце людини у світі та взаємовідносини із ним. Світогляд формується завдяки поєднанню принципів, знань, ідеалів, цінностей, сподівань, вірувань, поглядів на сенс та мету існування. Усі ці непрості поняття формують діяльність людини, впливаючи на її вчинки, норми поведінки, щоденне життя. Щоправда, кожен із нас — частинка суспільства. Тому уявлення і світогляд однієї особи взаємодіють із уявленнями та світоглядами інших. На основі таких комбінацій у суспільства теж формується певний загально-

вити собі у вигляді мапи. Хороша мапа показує нам дійсне, реальне розташування доріг, озер, міст і містечок. Вона збігається із дійсністю. Проте не всі такі «документи» достовірно описують довколишній світ. Наприклад, якщо взяти карту Польщі і порівняти її з супутниковими знімками, доступними в інтернеті, то можна перекоонатися в її правдивості. Проте далеко ми не заїдемо, якщо спробуємо накласти мапу Польщі на Португалію. Ми загубимося! На жаль, у сучасному світі трапляються люди, у чийх інтересах — свідомо псувати картину світу. За допомогою нав'язування вони скеровують думки людей в хибному напрямку. Це — одна із форм брехні, неетичної поведінки, що рано чи пізно має бути покарана.

Причому, що більше стараються брехуни, то більший клубок проблем вони в'яжуть самі собі. Обмежуйте вплив таких зловмисників, завжди перевіряйте інформацію, не довіряйте незнайомцям, особливо будьте уважними в Інтернеті, у соціальних мережах.

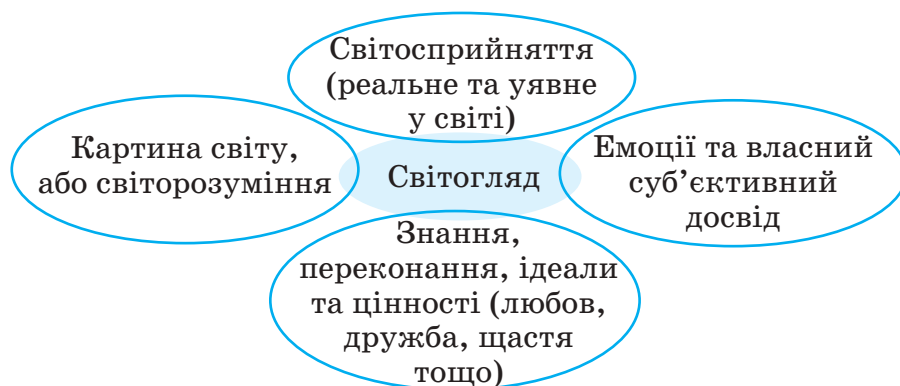
Розширюйте власні світоглядні горизонти

2. Різноманіття світоглядів та базові цінності

Багатоманітність світоглядів забезпечується тією свободою поглядів, про яку згадували раніше. Їхні взаємовпливи утворюють також **систему цінностей** — певних ідей і поглядів, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси. Цінності завжди суб'єктивні, тобто кожен визначає їх сам. У чомусь вони можуть збігатися із цінностями інших, у чомусь — ні. Іншими словами, існують духовний світ окремої особи та певна суспільна культура (цінності), які взаємопов'язані і взаємодіють між собою.

У кожної людини базові цінності можуть бути різними

Творчість — одна з узагальнених цінностей

Серед загальних людських цінностей називають: благополуччя, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, працю тощо. Базовими, або основними, цінностями сучасної вихованої людини дослідники визначають індивідуальну культуру, вихованість, здатність робити добро, відповідальність, совість, чесність.

З дитинства важливо усвідомити для себе їх важливість. Під час навчання, поступового накопичення власного життєвого досвіду кожна особа поступово самотійно вибирає певну головну цінність, яка дає змогу утворити структуру (ієрархію) інших цінностей, тобто певний порядок — від значущих до менш цінних. Утворення ієрархії цінностей забезпечує стійкість особистості, яка додатково закріплюється набутим життєвим досвідом.

Це цікаво!

Україна — Європейська держава! Усі ми розділяємо ідеали та світоглядні орієнтири Європейського Співтовариства, зокрема — шість головних базових цінностей цього об'єднання вільних націй:

- повагу до людської гідності,
- свободу,
- демократію,
- рівність,
- верховенство права,
- повагу до прав людини.

3. Що таке патріотизм?

Патріотизм — це любов до своєї Батьківщини, здатність заради неї та її інтересів іти на певні особисті жертви. Патріотизм проявляється у вчинках людей. Долучитися до них нескладно, і фах чи освіта не мають при цьому жодного значення. Митці, спортсмени, військові, журналісти, політики, робітники, учителі — усі вони і ще багато хто можуть бути патріотами. Щодня ми вчимося, працюємо, винаходимо, перемагаємо — наші особисті успіхи також ідуть на користь Україні. Державний розвиток неможливий без успіхів усіх громадян, тому що саме громадяни складають основу будь-якої країни.

Патріотизм — одна із цінностей, що впливає на згуртованість нації

Кожен із нас може стати патріотом України

Андрей Шептицький

Патріотизм приховує в собі певні небезпеки. «Не потоком шумних і галасливих фраз, а тихою, невтомною працею любіть Україну», — ця фраза належить видатному церковному та громадському діячу митрополиту Андрею Шептицькому.

Як згадано, патріота формують зроблені справи, а не голослівні фрази чи порожні клятви в любові. Це важка щоденна робота, яка приносить користь усьому суспільству.

Леся Українка

Видатна поетеса Леся Українка вважала: «У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-українськи, щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями... Така легкість репутації призначає многих». Для кращого майбутнього України добрі справи і добрі наміри мають

чимале значення, і саме до цього потрібно прагнути.

Тарас Шевченко

Інша небезпечна крайність — це зневага до представників інших релігій, культур та народів. «І чужого наuczайтесь, і свого не цурайтесь», — писав український геній Тарас Шевченко. У запалі треба пам'ятати про розумні межі: українці є давнім та славним народом, але й інші етноси не поступаються нам. Ми — рівні із усіма, проте не всі сусідні народи це усвідомлюють. Вороги мають бути покарані, і справедливість торжествуватиме. Толерантне ставлення до жорстоких поневолювачів лише плодитиме безкарне зло.

Видатний український поет Володимир Сосюра писав: «Любіть Україну, як сонце любіть, як вітер, і трави, і води...». Нехай квітне наш патріотизм! Важливо, аби в любові до України всі ми керувалися духовними настановами.

Мислимо практично

1. Від чого залежить сприйняття довколишнього світу людиною?
2. Що таке світогляд?
3. Яка різниця між загальнолюдськими та базовими/основними цінностями?
4. Що для вас означає патріотизм?
5. Поміркуйте, у чому полягає суть різноманіття світоглядів? Використовуйте конструкції: Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ...по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...

Мислимо творчо

1. Вправа «Доповніть прислів'я». Об'єднайтесь у пари / групи. Доповніть прислів'я, поясніть їхній зміст.

- «Нема на світі другої України, немає другого ...»
- Всюди на світі добре, а вдома...
- Людина без рідної землі, як соловей без...
- Вкраїна – мати, за неї треба...
- Без відваги зазнаєш...
- ... рідної землі дорожча за золото.
- ... – мати, а чужа – мачуха.
- Та земля мила, де мати...
- У чужім краю і солов'ї ...
- Де рідний край, там і під ялиною...
- ... і волю віддамо, життя і долю.
- Краще на рідній землі кістками полягти, ніж на чужій ...
- ... тому, хто в своєму дому.

Слова підказки: рай; головою стояти; Дніпра; слави досягти; родила; найкраще; гнізда; грудка; зневаги; рідна земля; цвірінькають; добре тому; за народ.

2. Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть». Уявіть світ, у якому б перестали існувати людські цінності. Опишіть, як би це вплинуло на відносини в суспільстві? Чи хотіли б ви жити в такому світі? Поясніть чому.

Мислимо глобально

З допомогою дорослих обговоріть, яке значення має патріотизм для вашої родини. Складіть словесний портрет «Український патріот».

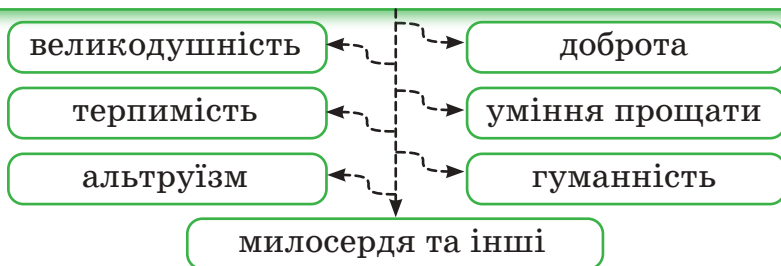
§ 9. ЛЮДИНА — НАЙВИЩА ЦІННІСТЬ

1. Людяність

Люди — не просто різновид живих істот, що населяють Землю. Людина — це істота, яку Бог відрізняє від усіх своїх інших творінь як Свій образ у світі. «Ми створені за образом Творця, маємо розум і слово, які становлять досконалість нашої природи», — пише святий Василій Великий. Кожна людина — унікальна, і в цьому її цінність. А ще ми, на відміну від інших живих істот, здатні керуватися не тільки інстинктами, а й любити, творити, співпереживати і радіти за інших, допомагати і прощати, і взагалі робити добро.

Людяність — це не лише формальне визнання людини найвищою цінністю, а справжня любов до людей, доброзичливе і співчутливе до них ставлення, здатність до самопожертви, розуміння унікальності і неповторності, повага до гідності кожної людини.

В основі людяності лежать такі людської чесноти:

Людяність проявляється, наприклад, у таких вчинках, як: безкорислива допомога тим, хто цього потребує, прощення кривдників, моральна підтримка тих, хто засмучений, поблажливе ставлення до тих, хто помилився, пожертвування грошей на благодійні цілі, поступка своїми інтересами заради іншого, добровільна здача крові (донорство) тощо.

Це ви зможете!

1. Прочитайте вірш і поясніть основну думку авторки:

Любіть людей...

Любіть людей, любіть тепло у них,
Без користі, без вигоди, без зиску,
Без докорів і сумнівів пустих,
Не прагнучи оманливого блиску...
Ви не вдягали їхнього взуття,
І не ступали по чужих дорогах,
Не знаєте, як ранило життя
Їх душі... Чи вціліли ноги...
Чи кровоточать їхні мозолі?..
Чи крила пошматовані грозою?..
Чи їхні почуття, як журавлі,
Здійнялися, лишивши за собою
Пожовкле листя, згорнуте в туман,
І пустоту?.. Так, вам цього не знати...
Любіть, бо лиш любов, як океан –
Наповнить їх бажанням знов літати...

Галина Британ

2. Поясніть, як ви розумієте зміст другої заповіді любові:

«Люби ближнього свого, як самого себе».

2. Гуманістична мораль

Чи є «гуманність» те саме, що й «людяність»? Здавалося б, що походження слова «гуманність» від латинського слова «humanus», яке перекладається як «людяний, людський», дає підстави використовувати ці слова як синоніми. В їхньому змісті справді лежить любов до людей, але все ж їх значення трохи різняться:

Гуманність — більш масштабне поняття — любов до всього людства і повага до кожного людського індивіда, а загалом добре ставлення до всього живого.

Людяність — більш вузьке за змістом слово, особистісна якість конкретної людини, що виражається в дотриманні моральних принципів, здатності виявляти доброту і великодушність, чесність і відкритість щодо інших людей.

Це ви зможете!

Прочитайте вислів Василя Сухомлинського і поясніть його зміст:

«Гармонійна всебічно розвинена особистість немислима без міцного морального стрижня. Основне в людині — це людяність. До цього морального стрижня має прив'язуватися все, що набувається /.../ в житті ...»

Це цікаво!

Гуманізм — це світогляд, у центрі якого ідея людини як вищої цінності в ряді всіх інших матеріальних і духовних цінностей. Характерні його риси:

- повага до свободи та гідності кожної людини;
- врахування інтересів, потреб та індивідуальних особливостей кожної людини;
- турбота про щастя людини;
- благополуччя людини;
- надання людям рівних можливостей для розвитку;
- самовдосконалення особистості;
- високоморальні відносини між людьми.

Гуманістична мораль — це мораль (стійкі норми та уявлення, які регулюють відносини між людьми), просякнута турботою про благо людини, людяністю.

Гуманістична мораль притаманна **громадянському суспільству**, тобто суспільству, яке не просто складається з громадян, а громадян особливої якості — доброчесних, активних, небайдужих, здатних об'єднуватися заради досягнення спільних цілей. Кожна особистість повинна розвиватися, отримувати знання та навички, які потім зможе застосувати на користь суспільству через професійну та громадську діяльність.

Гуманістична мораль підтримується і розвивається в цивілізованих **демократичних державах**, фундаментом яких є громадянське суспільство. У таких державах захищають соціокультурне різноманіття і кожна людина має можливість самовизначення. Наприклад, в Україні, як ви вже знаєте, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Це за-

кріплено в Конституції – Основному законі нашої держави. Це водночас і моральна, і правова норма, а значить, це не лише визнається суспільством, але й забезпечується державою.

3. Пріоритет прав і свобод людини, рівність і справедливість

Це цікаво!

Права людини є загальнолюдською цінністю, а рівність прав і свобод усіх людей — це найвища суспільна цінність. Саме такі принципи закріплено в Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року. Це був перший акт, який закріпив міжнародний стандарт у цій сфері та створив ґрунт для подальшої еволюції прав людини. Відтоді щороку 10 грудня увесь світ та Україна відзначають Міжнародний День прав людини.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини, які необхідні для її нормального розвитку, — це головний, тобто пріоритетний, першочерговий обов'язок кожної держави.

І хоч всі люди різні, мають неоднакові потреби та інтереси, держава не може і не повинна когось виокремлювати. У цьому полягає принцип **правової рівності**. Визнання різних індивідів формально рівними — це визнання за ними рівних прав, можливостей скористатися певними благами, рівний захист, відсутність необґрунтованих пільг і привілеїв, рівне ставлення. Як закріплено в Загальній декларації прав людини, «кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища». Так, наприклад, рівноправними є афроамериканці і європейці, чоловіки і жінки, християни і мусульмани, заможні і малозабезпечені та ін.

Це ви зможете!

Прочитайте статтю 24 віршованої Конституції України.
Згадайте, які основні, природні права має кожна людина?

Стаття 24

В Україні усі рівні,
 І закон — один для всіх.
 І права конституційні
 Мають громадяни всі.
 В нас немає привілеїв
 Незалежно від ознак.
 Конституції байдуже,
 Чи заможний, чи бідняк.
 Рівність жінки й чоловіка,
 І дорослих, і дітей.
 Колір шкіри, вік, освіта,
 Всі права — для всіх людей!

Володимир Читай,

«Конституція для всіх: і великих, і малих»

У будь-якому суспільстві, звичайно, є люди, які через певні особливості потребують більшої підтримки чи додаткової допомоги. Тоді держава встановлює і забезпечує такі можливості однаково для всіх людей, хто має ці особливості, а не для окремих з них. Наприклад, держава виплачує всім, хто досяг похилого віку і не може працювати, пенсію, щоб матеріально підтримати цю категорію людей, безробітним допомагає в пошуках роботи тощо. Державна влада має забезпечити хоча б мінімальні умови всім, хто перебуває на її території, щоб вони могли жити з почуттям людської гідності. Саме у врахуванні особливих потреб і конкретних властивостей кожної особистості полягає сутність справедливості як правової цінності.

Справедливість, з одного боку, полягає в рівному ставленні до всіх людей як до формально рівних, а з іншого, — вимагає співмірності, відповідності між правами і обов'язками різних індивідів або їхніх соціальних груп, між діяннями і відплатами, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їх суспільним визнанням тощо. Справедливість важлива, щоб кожен міг реалізувати свої здібності, стати самим собою. Адже кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний її розвиток.

Мислимо практично

1. Що таке «людяність»?
2. Що таке «гуманізм»?
3. Які основні чесноти лежать в основі людяності?
4. Доберіть антонім до слова «людяність».
5. Чому людина є найвищою цінністю?
6. Чи тотожні «рівність» і «справедливість»?
7. Поміркуйте, чому гуманістична мораль притаманна громадянському суспільству і розвивається в демократичних державах? Використовуйте конструкції: Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже...

Мислимо творчо

1. **Вправа «Мої вчинки».** Об'єднайтесь у групи. Оберіть із переліку вчинки, у яких проявляється людяність. Обговоріть, чи доводилося вам робити вчинки, за які було соромно. Подумайте чому?
  - 1) безкорислива допомога тим, хто цього потребує;
  - 2) помста кривдникам;
  - 3) моральна підтримка тих, хто засмучений;
  - 4) засудження та направлення на «путь істиний» тих, хто помилився;
  - 5) пожертва грошей на благодійні цілі;
  - 6) турбота про власні інтереси перш ніж поступка своїми інтересами заради іншого;
  - 7) добровільна здача крові (донорство).
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ без людяності. Опишіть, що змінилося б у світі? Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Поясніть чому?

Мислимо глобально

З допомогою дорослих обговоріть, у чому полягає принцип правової рівності. У п'яти реченнях сформулюйте, чому так важливо дотримуватися зазначеного принципу.

1. Стереотипи, упередження та забобони

Дуже часто на сприйняття нами довколишньої дійсності і на нашу поведінку впливають стереотипи, упередження і забобони. Що це таке, розглянемо далі:

	Поняття	Приклад
Стереотип	(з давньогрецької — твердий відбиток) усталене, стандартне, часто спрощене і подекуди навіть помилкове уявлення про певні соціальні групи. Так, основою для формування стереотипних уявлень може бути вік, стать, професія, національність, релігія, раса та приналежність до якихось соціальних груп за іншими ознаками.	Справжні чоловіки ніколи не плачуть. Всі українці люблять сало. Усі політики обманюють. Жінки не здатні бути успішними керівницями. Рожеве — для дівчаток, синє — для хлопчиків.
Упередження	Хибна, несправедлива, часто негативна думка, почуття щодо когось чи чогось, що складається заздалегідь, без ознайомлення (знайомства) та виявляється у відповідному ставленні. Упереджене ставлення, як правило, ґрунтується на негативних стереотипах, забобонах, сформованій громадській думці, інколи власному негативному досвіді.	Якщо людина в окулярах, то вона розумна. Якщо особа належить до етнічних німців, то вона дуже пунктуальна й організована. Якщо учень / учениця спізнився / лася на урок, то він / вона не поважає вчителя.
Забобони	Правила-повір'я, які вкоренилися в повсякденному житті якогось народу і засновані на вірі в чарівні сили навколишнього світу, які можуть нашкодити або допомогти.	Чорна кішка перебігла дорозу — спіткає нещастя. Розсипана сіль — до сварки. Свистіти вдома — грошей не буде.

Стереотипи зрідка бувають плодом нашого власного досвіду, зазвичай ми набуваємо їх від суспільства, громади, групи, до якої належимо, знайомих, а також із засобів масової інформації. Вони значно спрощують сприйняття нами реальності, орієнтують, економлять час, не примушуючи довго роздумувати, але нерідко бувають помилковими, бо приписують конкретній людині якісь риси лише через її належність до певної групи. Навіть якщо згодом виявиться, що стереотип не відповідає дійсності, люди схильні вважати це винятком із загального правила.

Більш схильні покладатися на стереотипи люди, які прагнуть убезпечити себе від помилок і невдач, також якщо вони поспішають, втомлені або надто схвильовані, не здатні критично осмислювати реальність.

Стереотипи бувають *позитивними* (коли соціальній групі приписується позитивна риса), *негативними* (коли негативна риса проектується на всіх представників соціальної групи) і *нейтральними*.

Це ви зможете!

Які риси чи характерні ознаки першими спадають вам на думку, коли ви чуєте про представників різних професій: священник, суддя, вчитель, лікар, кондитер, продавець, депутат? Чому ви саме так їх уявляєте? Доберіть приклади стереотипів, визначте їх видову належність (позитивний, негативний чи нейтральний).

Упередження — уявлення чи думки, що ґрунтуються не на фактах, а на стереотипах, забобонах тощо і сприймаються без підтвердження як безумовна істина, бо підтримуються великою кількістю людей. Звідси й упереджене ставлення до представників конкретних соціальних груп. Також джерелом упередженого ставлення може бути недостатня або помилкова інформація, страх перед чужим та невідомим, об'єднання людей в групи «МИ» та «ВОНИ».

Забобони — різновид марновірства, віра в прикмети чи взагалі ірраціональні правила, кожне з яких має свою історію походження.

Це цікаво!

Чому розсипана сіль може спричинити сварку?

На знаменитій фресці Леонардо да Вінчі «Таємна вечеря» зображений Юда, який розсипав сіль на столі. Оскільки Юда зрадив Ісуса, сіль, яку він розсипав, почали асоціювати з його вчинками. З іншого боку, у давнину сіль була дуже коштовною, за нею їздили до Азовського та Чорного морів, тож розсипати її було недозволеною розкішшю. Якщо таке траплялося, то дійсно починалася сварка.

Що цікаво, одні й ті самі ситуації в різних культурах можуть мати кардинально різні наслідки. Так, якщо в Україні одягнув щось навиворіт — «будеш битим / битою»; французи ж тлумачать такий «знак» як передвісник хорошої новини. Якщо чорна кішка перебігла дорогу українцеві — його чекає нещастя; якщо така пригода трапилася з англійцем — він буде щасливим; 13 — нещасливе число для європейців, а в Китаї — це цифра 4.

Забобони, з одного боку, змушують людей бути більш обережними, ретельно обмірковувати свої дії та не дуже засмучуватися в разі невдачі. З іншого боку, віра в забобони може мати більше негативних наслідків: страхи перед надуманими загрозами псують настрій, програмують на невдачі, створюють зайві обмеження в діях, відволікають увагу від справді важливих речей, ще й дозволяють не брати на себе відповідальність, а пояснювати свої невдачі збігом обставин. Тому краще довіряти фактам, науковим знанням і критичному мисленню та вірити в себе!

Це знадобиться!

Долати стереотипи важко, але, щоб бути об'єктивним, потрібно навчитися мислити гнучко, виходити за звичні рамки, набувати нового досвіду і формувати власну думку про те, що вас оточує і що для вас є справді важливим. Формуючи свою думку про соціальні групи або явища навколишнього світу, потрібно спиратися на логіку і факти, здоровий глузд. Негативного впливу стереотипів допоможуть позбутися:

- порівняння, що передбачає аналіз ситуації, зіставлення її з іншими, знаходження відмінностей та суперечностей;

- сприймання явища цілісно, відкриття нових граней відомого й уважне вивчення всього нового, що дарує навколишній світ;
- критичне мислення, зокрема вміння ставити певні запитання та розмірковувати над ними: «Чи це правда?», «Чи не суперечить думка здоровому глуздові?», «Чи згоден я з тим, що звик чути і сприймати як істину?» та іншими подібними запитаннями, що викликають сумніви;
- розширення світогляду (постійно працювати над собою, розвиваючись, навчаючись нового, розширюючи свій світогляд).

2. Сприйняття «інакшості»

Кожен / кожна з нас, людей, — унікальна особистість. Є те, що нас об'єднує, а є й те, що відрізняє. Ми всі маємо різні колір волосся, очей, риси обличчя, статуру тощо. А навіть коли і є певна зовнішня схожість людей, то внутрішній світ у кожного, звісно, особливий. Ми не протиставляємо себе нікому, не говоримо, що хтось не такий, як я. Ми розуміємо і приймаємо те, що люди можуть бути різними — і це нормально. Це урізноманітнює, збагачує суспільство, це робить світ довкола яскравим і цікавим. Звісно, якщо ця «інакшість» не загрожує нічому живому.

Це корисно!

Всі люди різні

Всі люди дуже різні й неповторні
І доля власна в кожного, своя.
Одні швидкі і говірки, проворні...
Але людьми захоплююся я.
Бо є розважливі, не дуже балакучі,
Скупі на слово, щедрі на діла.
Є жартівливі, в них слова летючі,
Від них багато світла і тепла.
Є люди мудрі, в них слова пророчі.
А ще веселі балагури є.
А є ще інші, до інтриг охочі,
Ну, словом, в світі кожному своє.
Сумні ще є, а деколи похмурі
І бачать тільки темні кольори...

Живуть чомусь у смутку і зажурі
 І не радіють райдузі згори...
 А є важкі, слова в них як каміння,
 Здається, й порятунку вже нема...
 А є такі, неначе провидіння,
 Від їхніх слів струмить любов сама.
 Такі всі різні... А тому цікаві,
 В суспільство вносить кожен щось своє.
 Хороші, добрі, хитрі і лукаві,
 Сумні, веселі — різні люди є.
 І кожен світ по-своєму сприймає,
 Бо у людей природа вже така.
 І двох однакових у світі не буває.
 А доля, мабуть, в кожного важка...

Надія Красоткіна

Людина, яка відрізняється якоюсь особливістю від інших людей, може трапляється нам і в магазині, і в парку, і на вокзалі; вона може проживати в одному будинку з нами, учитися в одній школі, групі (класі), в гуртку. Інколи нам через страх чи з інших причин може бути важко прийняти людей, які чимось від нас відрізняються. Але «приймати» — це не означає обов'язково підтримувати та схвалювати. Прийняття — це про те, щоб помітити іншого, визнати, що так теж буває, та знайти місце і собі, і тому, хто відрізняється від нас, попри складні переживання. Прийняття — це про толерантність.

**Рекомендуємо для
перегляду!**

У кінофільмі «Диво» 2017 року екранізована історія хлопчика, що демонструє, наскільки важко «інакшим» пристосуватися до життя в суспільстві

Це ви зможете!

Згадайте, що ви відчували, коли вперше побачили людину, яка відрізнялася від вас за певними ознаками (раса, нація, релігія, фізичні особливості тощо). Що саме вас вразило, здивувало, чому ви звернули на це увагу?

Прочитайте оповідання і сформулюйте основну думку автора. Як вважаєте, з якими труднощами стикається людина з інвалідністю?

Горбатенька дівчинка

Другий клас розв'язував задачу. Тридцять п'ять учнів схилились над зошитами. Коли це у двері хтось тихо постукав.

— Будь ласка, відчини двері й подивись, хто там стукає, — мовить учитель.

Чорноокий хлопчик, що сидів за першою партою, живенько відчинив двері. До класу зайшов директор школи з маленькою дівчинкою. Тридцять п'ять пар очей впилися в незнайому дівчинку.

Вона була горбатенька.

Учитель затамував подих і повернувся обличчям до класу. Він дивився у вічі пустотливих школярів і мовчки благав: хай не побачить дівчинка у ваших очах ні подиву, ні насмішки.

У їхніх очах була тільки цікавість. Вони дивилися на незнайому дівчинку й лагідно всміхалися.

Учитель полегшено перевів дух.

— Цю дівчинку кличуть Олею, — каже директор. — Вона здалеку приїхала до нас. Хто поступиться їй місцем на першій парті? Бачте, яка вона маленька?

Усі шість хлопчиків і дівчаток, що сиділи за передніми партами, піднесли руки.

— Я...

Тепер учитель був спокійний: клас витримав іспит.

Василь Сухомлинський

3. Що таке інклюзія?

Якщо з усіх нас, таких різних, складається суспільство, то цілком логічно, що усі ми, незважаючи на індивідуальні особливості, маємо право бути залученими в активне життя цього суспільства. Інколи для реалізації цього права декому з нас потрібна додаткова допомога або створення сприятливих умов. У цьому й полягає інклюзія.

Інклюзія — це процес реального залучення людей з інвалідністю в активне суспільне життя, забезпечення їх працевлаштування, освіти, здійснення інших прав. На жаль, за даними Державної служби статистики, станом на 1 січня 2021 року в Україні налічувалося 2 703 000 людей з інвалідністю. З них 163 900 дітей.

Процес інклюзії полягає в пошуку і розширенні можливостей, якнайкращих способів реагування на людську різноманітність, щоб залучити якомога більше людей до взаємодії. Так, якщо забудовник будує новий кінотеатр, він повинен подумати, чи всі зможуть переглянути новий фільм у його стінах. Для того щоб забезпечити таку можливість людям з інвалідністю, які пересуваються на візку, найперше, що потрібно зробити, — це встановити пандус.

Знайомтеся! Це — Луї Брайль. Без нього неможливо уявити сьогодні життя людей з порушенням зору. Саме він свого часу створив рельєфно-крапковий шрифт, який допомагає людям з вадами зору читати, писати, працювати на комп'ютері і грати на музичних інструментах.

На перший погляд, шрифт Брайля дуже простий. Для зображення букв він використав 6 точок, розташованих у два стовпчики. Текст, за його системою, пишеться справа наліво, потім сторінка перегортається, і текст читається як зазвичай, зліва направо.

При написанні проколюються точки. Оскільки читати можна тільки по опуклим точкам, наколювати текст доводиться зі зворотного боку аркуша, в «дзеркальному відображенні».

Цю систему намагалися використовувати військові як «нічний шрифт», коли було темно і потрібно було читати навіпацки.

Це цікаво!

Але не лише спеціальні сервіси забезпечують інклюзію, набагато важливіше — подолання бар'єрів, у тому числі психологічних, які заважають активній участі в суспільному житті.

Інклюзія в освіті — це процес, у якому заклад освіти намагається відповідати потребам всіх дітей, створює їм рівноцінні умови, забезпечує рівні можливості. Так, діти, що мають особливі освітні потреби, не замикаються від суспільства, навчаються разом у звичайній школі, налагоджують дружні стосунки з ровесниками, здобувають нові вміння та навички, з орієнтацією на здібності та інтереси, а відтак соціалізуються і готуються жити повноцінним життям. Соціалізуються й усі інші діти, не ховаючись від реального життя з усіма його проблемами, зокрема вчать сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, налагоджувати й підтримувати дружні стосунки з різними людьми, поводитися нестандартно, співчувати іншим та ін. А вчителі інклюзивних класів краще розуміють індивідуальні особливості учнів.

Усім дітям потрібно навчатися разом, щоб усвідомити значну схожість між ними, цінувати здібності та таланти кожного учня з порушеннями чи без них, навчитися приймати інших такими, якими вони є. Адже всі люди різні — не кращі й не гірші, а просто різні. Важливо цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, ідеї, вірування.

4. Толерантність як умова співжиття української спільноти

Ви вже знаєте, що толерантність — це здатність взаємодіяти з людьми іншої культури, іншого способу життя; без агресії сприймати думки, які відрізняються від власних, а також поважати особливості поведінки та способу життя інших. Толерантність — це про повагу, прийняття і розумін-

ня різноманіття людей, а не про байдужість чи терпіння, особливо до тих, хто нехтує мирним співжиттям та чинить страшні злочини. Не можна бути толерантним до несправедливості, насильства, сваволі, до порушень правових норм та загальноприйнятих норм моралі.

«Толерантність — це повага до права іншого бути таким, яким він є».

Толерантність є нормою сучасного цивілізованого суспільства. Її головні принципи викладено в Декларації принципів толерантності, ухваленій ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року.

Тільки уявіть, що в багатонаціональній Україні живуть представники понад 130 націй, і кожна з них має мову, звичаї, традиції, культуру, національний характер, національну самосвідомість, почуття національної гідності. Звісно, саме толерантність є умовою мирного співжиття великого українського народу.

Це ви зможете!

Прочитайте висловлювання відомих особистостей, поясніть їх зміст:

- «Наші вороги дають нам прекрасну нагоду практикувати терпіння, стійкість і співчуття» (Далай-лама XIV).
- «Усвідомлена любов до свого народу не поєднується з ненавистю до інших» (Дмитро Лихачов).
- «Ситуація з мовою у нас плачевна, адже найбільший ворог української мови — це толерантність. На жаль, ми звикли не відстоювати своє право не лише спілкуватись, а й отримувати послуги українською мовою. Російськомовні люди не толерантні, вони вимагають, щоб з ними говорили російською, тоді як українці через внутрішню інтелігентність, небажання стереотипних звинувачень це толерують, увічливо посміхаються. Насправді, якщо ми створимо попит на українську мову — зрештою отримаємо її і у магазинах, і у кафе, і на вулиці (Катерина Чепура).
- «Можна бути собою, не заперечуючи іншого, — це єдиний культурно-ідеологічний рух, який би мав бути визначальним для теперішньої України. Це культивування толеранції»

до іншості, і щоби ця іншість — культурна чи мовна, чи звичаєва, чи ментальна — не викликала почуття чужості. Іншість не є чужістю» (Тарас Прохасько).

Мислимо практично

1. Що таке «стереотипи»?
2. Що таке «інклюзія»?
3. Що таке «толерантність»?
4. Що допомагає долати стереотипи?
5. Чим відрізняються стереотипи від упереджень?
6. Поміркуйте, чому толерантність є умовою співжиття української спільноти? Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ...по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Вправа «Стоп, стеротип».** Обговоріть у групі відомі вам стереотипи, які з них є позитивними/нейтральними, а які — негативними. Яку небезпеку становлять негативні стереотипи?
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому всі люди були б однаковими: за зовнішністю, талантами, характером тощо. Оцініть, чи цікаво було б жити в такому одноманітному світі.

Мислимо глобально

Проведіть мінідослідження, чи створені умови для людей з інвалідністю у вашій місті / громаді. Чи можуть люди на візку потрапити до магазину, аптеки, вашої школи та інших громадських місць. Зробіть фото кількох локацій та представте результати мінідослідження в класі.

§ 11. ДУХОВНІСТЬ, РЕЛІГІЙНІСТЬ, БЛАГОДІЙНІСТЬ

1. Віра та релігія в житті людини

Вірити — це не вагатися щодо істинності почутого чи побаченого

*Грецька богиня
Артеміда*

Кожен із нас знає слово «вірити». Чи замислювалися ви, яке воно має значення? Вірити означає не сумніватися в правдивості почутого чи побаченого. Із цього дієслова походить поняття «віра» — сприйняття людиною чого-небудь (свідчень, тверджень, фактів) як правди, що не потребує додаткової перевірки чи будь-яких доказів. Віра в системі духовного виміру існувала із прадавніх часів. Цивілізації стародавнього часу залишили нам історичні свідчення щодо власних вірувань. Люди давнини поклонялися природі, сонцю, ідолам, окремим тваринам тощо. Наприклад, наші предки-слов'яни сотні років були язичниками, тобто вірили в надзвичайні сили природи і сповідували багатобожжя (були переконані, що світом керує чимало богів).

Релігія дещо відрізняється від вірувань. Одні дослідники вважають, що релігія — це сукупність цінностей, світоглядних систем та культурних уявлень, які формують норми духовності. Інші під цим поняттям розуміють систему вірувань, які спрямовують до духовності. Нині існує чимало релігій, які мають власні атрибути, символи, священні письмена, де пояснено сенс людського буття та походження життя чи Всесвіту. Однак найпоширенішими у світі вважаються християнство, іслам та буддизм. Оскільки ці релігії є розповсюдженими в різних куточках нашої планети, їх називають світовими. Окрім світових, існують і національні релігії — вони користуються повагою в окремих країнах, серед представників одного народу (наприклад, іудаїзм).

*Мечеть Ар Рахма
в Києві*

*Іллінська церква у
Суботові (Черкаська
область)*

*Синагога Бейс
Штерн Шульман
у Кривому Розі*

Кожна людина має невід’ємне право на свободу думки, совісті і релігії. Ця норма закріплена в Конституції України та Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Хоч в Україні найбільш поширеною релігією є християнство (пригадаємо, що корені християнства сягають 988 р., коли князь Володимир Великий похрестив усю Русь-Україну), усе ж релігійне життя є дуже різноманітним. Зокрема, серед християн

Усі вільні у виборі релігії

України виділяють православних, греко-католиків, римо-католиків та протестантів. Також в Україні проживають спільноти мусульман (насамперед — представники народу кримли) та іудеїв.

На жаль, подекуди трапляється явище релігійної нетерпимості, яке призводить до різних форм конфліктів. Таке негативне ставлення до інших релігій та вірувань виникає тоді, коли люди перестають бути терпимими та не поважають віри іншого. Закони України передбачають покарання за розпалювання релігійної ворожнечі. Кожен із нас має толерантно ставитися до людей, які сповідують різні релігії, та виявляти повагу до почуттів інших вірян.

2. Благодійність, меценатство і спонсорство

Благодійність (тобто блага діяльність) — це добровільна, безкорислива робота, яка сприяє допомозі потребуючим. Кожен із нас може бути сучасним благодійником: можна під-

тримувати різноманітні благодійні фонди грошима, розповсюджувати інформацію про потреби людей, які опинилися в скруті, чи використовувати свій талант задля доброї справи.

*Допомагати іншим
краще разом*

Допомога своєму ближньому (особливо коли люди справді опинилися в скруті) є одним із найвищих виявів доброчесності та моральних якостей. Таке діяння схвалюється представниками всіх релігій по всьому світу. У християнській «Книзі Товита» зазначено: «Ті, що дають милостиню, проживатимуть у достатку». Так

само і в Корані, священному писанні всіх мусульман, вказано: «Ви не досягнете благочестя, поки не жертвуватимете те, що дороге вам».

*Гай Цильній
Меценат*

Одним із видів благодійності, який сприяє розвитку культури, є меценатство. Поняття «меценат» походить від імені давньоримського політичного діяча Гая Цильнія Мецената (I ст. до н.е.). Він дбав про розвиток культури, підтримував власним коштом багатьох тогочасних митців, фонував побудову нових величних споруд та доріг.

В Україні знаємо про власні традиції благодійності та меценатства, які тісно пов'язані з історією нашої держави. За легендами, угорська принцеса Констанція, дружина галицького князя Лева Даниловича, заснувала в XIII ст. церковну

*Іван Мазепа
(портрет-реконструкція)*

обитель у Львові для ченців з Європи. Раїна Вишневецька (1589–1619), як знатна шляхтянка, оплатила зведення низки монастирів. Гетьман Іван Мазепа на зламі XVII–XVIII ст. чимало вклав у зведення церковних споруд. Завдяки його старанням та щедрій підтримці з'явився архітектурний стиль — козацьке бароко. Меценат і «цукровий король» Лазар Бродський долучився до розбудови

Києва XIX ст. Бессарабський ринок, будівля сучасного Київського політехнічного інституту ім. Ігоря Сікорського, центральна київська синагога (молитовний дім іудеїв) та багато інших добрих діянь — його рук справа.

Сучасні меценати-благодійники також у пошані. Водночас останні «тренди» дещо змінилися — замість безкорисливої допомоги, доброзичливці часто пропонують двосторонню вигоду. Спонсорство — окремий різновид меценатства, яке не має безкорисливого спрямування. Спонсори допомагають, але обмінюють свою підтримку на рекламу, популяризацію своїх товарів та їхніх послуг. Завдяки цьому вони можуть заробити більше, а отримані кошти знову вкласти у благе діло. Такий коловорот дає змогу надати допомогу тим, кому вона дійсно потрібна.

Так було!

Серед українських меценатів особливе місце посідала родина Терещенків. Вихідці із селян-кріпаків завдяки кропіткій праці перетворилися на найуспішніших підприємців у російській імперії, яка тоді панувала на більшості українських земель. Завдяки своїм цукровим «прибуткам» вони казково збагатилися, але, за заповітом голови роду Артемія Терещенка, чимало коштів витрачали на потреби українства. За гроші меценатів зведено сучасні будівлі Національного транспортного університету в Києві, Київського національного університету імені Карпенка-Карого, Національного художнього музею, Київської картинної галереї, лікарні «Охматдит» тощо. Варвара Терещенко та її чоловік Богдан Ханенко все своє життя збирали найкращі твори західного та східного мистецтва. Сьогодні ці безцінні експонати зберігаються в Музеї мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків. Крім того чимало представники Богдан Ханенко та родини вклали в розвиток рідного Глухова. Тут активно підтримували заклади освіти, медичні установи, храми тощо.

Артемії

Терещенки заснували Глухівський музей, звели будівлю сучасного Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Тож на українських прикладах ми маємо на кого рівнятися!

3. Хто такі волонтери?

Допомагати людям можна також в інший спосіб. Наша праця — теж можливість чинити добро, або добродіяти. Чудовий варіант для тих, хто хоче надати свою допомогу, — це волонтерство — безоплатна суспільно корисна робота. Слово «волонтер» походить з латинської мови («voluntarius») і перекладається як добровільний, охочі. Давніше так називали всіх людей, які самостійно йшли на військову службу.

Волонтерство — безоплатна суспільно корисна робота

Лише в минулому столітті значення цього терміну змінилося. Сьогодні волонтерством займаються як окремі особи, так і цілі організації. Вони опікуються знедоленими, допомагають хворим, беруть участь у благодійних акціях, супроводжують іноземців тощо. На сучасному етапі волонтерство розглядають також як спосіб саморозвитку, можливість для навчання, заведення нових цікавих знайомств. Ця користь не матеріальна, але приводить до духовного самовдосконалення.

У світі надзвичайно потужним є рух «Лікарі без кордонів». Досвідчені спеціалісти лікарської справи на певний час полишають основні місце роботи, аби у менш успішних країнах допомогти в лікуванні різноманітних хвороб цілком безко-

штовно. Всесвітньо відомим є рух «Грінпіс» («Greenpeace»). Його волонтери-активісти обороняють природу по всьому світу, протестують проти забруднення довкілля, займаються захистом тварин тощо. В Україні від 2014 р. (і особливо у 2022 р.) волонтери надають підтримку Збройним силам України. Чимало військового спорядження, технічних новинок (дронів, тепловізорів), медичного обладнання закупаються за кошти пожертвувань. Унаслідок цього сформувалися окремі

Емблема волонтерської організації
Армія SOS

волонтерські організації («Повернись живим», «Армія SOS» та інші), яким під силу доставляти продукти харчування та ліки у вражені війною регіони. Ризикуючи власним життям, волонтери довозили також потрібну апаратуру та припаси нашим українським воїнам. За свої заслуги дехто із них удостоєний найвищих державних відзнак.

Це знадобиться!

Моральні аспекти волонтерського руху:

- дотримуватись високих громадянських та особистих чеснот (патріотизму, почуття обов'язку, гуманності, оптимізму, ініціативності);
- відповідально і вчасно надати обумовлену допомогу;
- не допускати дій і вчинків, які можуть негативно вплинути на репутацію волонтерів або людей і організацій, які отримують допомогу;
- розуміти власну відповідальність за вчинені дії;
- працювати безкоштовно і в межах законодавства.

Мислимо практично

1. Що таке «віра» та «релігія»?
2. Які релігії називають світовими?
3. Що таке «благодійність»?
4. Чи тотожні поняття «меценатство» і «спонсорство»?

5. Хто такі волонтери?
6. Назвіть відомі вам волонтерські організації.
7. Поміркуйте, чому допомога своєму ближньому є одним із найвищих виявів доброчесності та моральних якостей. Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ...по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Мініпроект «Я — волонтер».** Обговоріть у групі ідеї волонтерських акцій, які ви можете провести з друзями. Оберіть одну із запропонованих ідей і сплануйте свою діяльність.
  - Назва волонтерської акції:
  - Мета акції:
  - Терміни проведення:
  - Кого з дорослих варто залучити:
  - Ресурси, необхідні для проведення акції:
  - Розподіл обов'язків:
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому перестали займатися волонтерством. Опишіть, що зміниться в такому світі. Чи хотіли б ви жити в такому світі?

Мислимо глобально

За допомогою дорослих дізнайтеся, які волонтерські організації є (діють) у вашому місті / громаді. Розкажіть однокласникам, чим вони займаються.

РОЗДІЛ 4

БУТИ КУЛЬТУРНОЮ ЛЮДИНОЮ

Вивчаючи розділ, ви:

сформуєте уявлення про духовну та матеріальну культуру; про те, як пов'язані довкілля і здоров'я людини; про ризики комунікації у віртуальному середовищі; про взаємозв'язок між потребами людини та обмеженістю ресурсів.

навчитися планувати заходи для розв'язання екологічних проблем вашого міста / громади; виявляти зацікавлення до тривалої систематичної діяльності (хобі, спорт, мистецтво, навчання тощо) та наполегливість у досягненні мети; самостійно приймати рішення та бути відповідальними за свій вибір, виконувати різні ролі в груповій роботі.

дізнаєтеся, що таке гармонія, культура, розвиток особистості, критичне ставлення до інформації, добробут, сталий розвиток, ресурси, культура споживання, екологічні проблеми, повага до живих істот, праця, хобі, сенс життя, саморозвиток.

1. Духовна та матеріальна культура

Культура — це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством, а також сукупність усіх видів перетворювальної діяльності, за допомогою якої формуються ці цінності.

Умовно культуру можна поділити:

духовна	матеріальна
сукупність духовних надбань людства в галузі науки, освіти, мистецтва та практична реалізація цих цінностей	сукупність матеріальних благ, що створюються людською працею на кожному етапі суспільного розвитку
Духовна культура впливає на наш внутрішній світ, наші почуття, думки, свідомість, волю, інтуїцію, настрій тощо. Вона формує духовний світ людини, допомагає жити їй у гармонії з Всесвітом, спрямовує до висоти ідеалів і помислів.	Матеріальна культура спрямована на задоволення наших фізіологічних, буденних потреб. Зокрема, дати людям їжу, житло, одяг, полегшити їх зв'язок і спілкування.

Суспільству необхідне гармонійне поєднання матеріального та духовного начал, цивілізації та культури. Значну роль тут відіграє мистецтво. Воно допомагає гуманістично орієнтувати всі сфери цивілізації та культури, морально просвітлює і «олюднює» їх.

Предмети однієї з найцікавіших загадок історії — «трипільської культури».

Це цікаво!

З 24 лютого 2022 року понад 400 об'єктів матеріальної культурної спадщини в Україні було серйозно пошкоджено або знищено військами РФ. Міністерство культури та інформаційної політики України створило спеціальний сайт, де веде облік зруйнованих чи пошкоджених культурних об'єктів, а також збір коштів на відбудову: <https://restore.mkip.gov.ua/>

Культура охоплює загальнолюдські цінності і національні. До загальнолюдських належать такі: прагнення набувати новий досвід; вияв толерантності; готовність утверджувати власне «Я» в стосунках з іншими людьми; орієнтація у своїй діяльності на теперішнє і майбутнє, а не на минуле; повага до культурних надбань, досягнень науки й техніки; турбота про збереження довкілля; прагнення до високого рівня вихованості; повага до Матері і Батька, родини; перевага духовного над матеріальним; прагнення жити по совісті; поважати честь і гідність людини.

Національні цінності в духовній сфері — велике інтелектуальне багатство, невичерпний резерв відтворення культурних і моральних традицій народу, процесу загальнонаціонального творення. Культура не може сьогодні існувати поза національною формою виразу - національне народжується із конкретно-історичних особливостей життя народу. Тому в кожній національній культурі є свої плоди: духовні набуття і відкриття, драми і трагедії, своє бачення світу. Майбутнє кожного народу сьогодні пов'язане з національною культурою, що інтегрується, вбудовується в загальносвітову культуру.

Світова культура — це сукупність культур цілісного світу, що формує систему загальнолюдських цінностей, розвиває найкращі риси національних культур. Це джерело, духовна скарбниця розвитку Людства, загальне надбання всіх народів, рас і націй, усіх людей на планеті.

Це ви зможете!

Прочитайте висловлювання відомих особистостей, поясніть їх зміст:

- «Культура — це приблизно все те, що робимо ми і чого не роблять мавпи» (лорд Раглан).
- «Нехай думки, укладені в книгах, будуть твоїм основним капіталом, а думки, які виникнуть у тебе самого, — відсотками з нього» (Фома Аквінський).
- «Культура — це не кількість прочитаних книг, а кількість зрозумілих» (Фазіль Іскандер).
- «Культура — це позитивна, морально вартісна творчість людини, спрямована на подолання часових меж її життя, на передачу свого безсмертя в безсмертя нації, до культури якої та людина належить» (Дмитро Павличко).
- «Ми — стародавня нація з великою культурою та історією. І об'єднати українців може лише це — відчуття приналежності до власної великої культури та історії» (Ярина Винницька).

2. Особиста культура

Загальнолюдські й національні цінності, які є змістом культури, ми всотуємо з дитинства, нам прищеплюють їх батьки, учителі, згодом ми працюємо над собою самотужки. Ми вчимося користуватися духовними і матеріальними надбаннями людства. Ми засвоюємо програмовані реакції (етичні норми, норми етикету тощо), якими оволоділи ще наші предки, щоб пристосуватися в повсякденному житті до свого оточення. Усе це загалом формує нашу особисту культуру. Кожна людина є носієм особистої культури, але, наскільки високим є рівень її культури (її культурність), можна зрозуміти з її поведінки, спілкування, ставлення до інших людей, до природи, до всього навколишнього світу.

Є безліч різних ситуацій щоденного життя, у яких дуже легко розпізнати, хто має високий рівень особистої культури, а кому її бракує. Ось кілька прикладів:

- розмова двох однокласників: один дає співрозмовникові можливість викласти свої аргументи, уважно слухає; інший емоційно перебиває, не дає висловити опоненту своєї позиції;
- ситуація на дорозі: один водій автомобіля ретельно дотримується правил дорожнього руху, уважно ставиться до пішоходів, а інший, порушуючи правила, перевищуючи швидкість, гучно увімкнувши музику, нахабно мчить до свого пункту призначення;
- сусіди в під'їзді: один вимагає для себе привілеїв і не хоче брати участь у забезпеченні гармонійного співжиття, а інший намагається мирно розв'язувати спільні проблеми, не уникає відповідальності.

Культурна людина — це насамперед людина ввічлива й тактовна, з гарними манерами, і поводить вона відповідно до етичних норм і норм етикету не лише в школі чи на роботі, але й удома. Наприклад трапляються люди, які зі знайомими й друзями ввічливі, а вдома, із близькими і рідними, різкі й нетактовні. Це свідчить про невисоку культуру людини і погане виховання. Справжня ввічливість, в основі якої лежить доброзичливість, обумовлюється почуттям міри й такту, яке підказує, що можна, а чого не можна робити за тих чи інших обставин.

Скромність і стриманість, уміння контролювати свої вчинки, уважно й тактовно спілкуватися з іншими людьми називають **гарними манерами**. **Поганими манерами** прийнято вважати безтактність, лихослів'я, розв'язність у жестикуляції, невміння стримувати роздратування, грубість, зневагу до чужих інтересів, безсоромне нав'язування іншим своєї волі й бажань, навмисну образу гідності інших людей, неохайність в одязі.

Це ви зможете!

1. Поміркуйте і з'єднайте в пари поняття та їх визначення:

Тактовність •

• Стриманість у виявленні своїх досягнень, заслуг, небажання привертати увагу, демонструвати якісь переваги або знання.

Скромність •

• Дотримання правил етики та етикету, а також відчуття міри в поведінці, пошана до інших.

Чесність •

• Правдивість та здатність критично сприймати й оцінювати навколишній світ і себе самого / саму.

Чуйність •

• Уважність і сердечне ставлення до людей, здатність виявляти турботу.

2. Пригадайте з попередніх уроків етики, які ви знаєте правила етикету. Складіть правила шкільного етикету.

Культура спілкування — складова частина культури людини в цілому, її освіченості й вихованості, що полягає у вмінні встановлювати «зворотний зв'язок», відгукуватися на думки, почуття, турботи й проблеми іншої людини (це стосується всіх рівнів спілкування).

Культура спілкування моделює поведінку людини — спонукає її в певній ситуації поводитися відповідно.

Це знадобиться!

Правила для мовця:

1. Неухильно й послідовно виказувати доброзичливе ставлення до співрозмовника. Не дозволяти собі негативних оцінок співрозмовника та образливих слів на його адресу.
2. Виявляти ввічливість, враховувати вік, стать, статус, авторитет співрозмовника.
3. Не зловживати категоричністю тону.
4. Не нав'язувати співрозмовнику своїх поглядів, не вип'ячувати своє «я».
5. Не зловживати терпінням слухача, пам'ятати, що концентрація його уваги обмежена.
6. Звільнитися від словникового баласту: паразитичних вигуків (ну, от; до речі).
7. Уважно прислухатися до свого мовлення, критично аналізувати себе і реакцію слухача.
8. Не забувати, що в усному спілкуванні, крім тону мовлення, значний вплив на слухача справляють жести, пози, міміка, покликані підготувати контакти уважності та порозуміння.

Правила для слухача:

1. Слухати уважно і терпляче.
2. Не перебивати співрозмовника.
3. Підкреслювати свою зацікавленість стверджувальними словами (так, добре, правильно тощо).
4. Міміку слід поєднувати з доброзичливою усмішкою та жестами (скупими і нерізкими).

3. Ідеал у житті людини

Ми всі з дитинства прагнемо бути на когось схожими: наслідуємо батьків, інших дорослих. У підлітковому віці можемо мати кумира, улюбленого героя, який стає взірцем для наслідування. У дорослому віці людина орієнтується на свої ідеали.

Що таке ідеал? Це зразок, еталон, який демонструє вищий рівень досконалості, на досягнення якого націлюється стан душі, спосіб людського життя та діяльності.

*Дискобол. 5 ст.
до н. е. Ідеал
фізичної форми*

Ідеал може бути реальним (наприклад, інша особа, хоча всі ми схильні ідеалізувати об'єкт своїх симпатій), а може бути уявним образом або збірним. Релігія, наприклад, вбачає ідеал в святій людині. Науковці описують ідеал як всебічно, гармонійно розвинену людину, що має досконалу зовнішність, внутрішній світ, поведінку, моральні якості та інтелект. Такими зображають ідеальних героїв у своїх творах письменники.

Ідеал може стосуватися абстрактних та конкретних речей. Так, моральні цінності служать ідеалом для всіх людей.

Може бути ідеал краси, ідеал учня, ідеал друга, ідеал батька / матері тощо. Більшість ідеалів упродовж життя можуть змінюватися.

Це ви зможете!

1. Згадайте матеріал попередніх уроків. Які моральні цінності є ідеалом для всіх людей?
2. Поміркуйте, яким є ідеал сучасної людини. Які риси чи якості, вміння чи навички ви хотіли б розвинути в собі?

Чи добре мати ідеал? Це питання спірне. Для одних ідеал є орієнтиром і дозволяє чіткіше визначити, чого прагнеш. Наприклад, можна розвинути певні якості чи риси, які тобі подобаються. Для інших — це модель, через яку, втрачаєш власну індивідуальність. Для третіх — ідеалу не існує взагалі, але кожна людина має щось добре, щось таке, що варто перейняти.

Коли ми уявляємо ідеал, то намагаємося його досягти. Для цього треба багато працювати над собою. Як влучно сказала ірландська письменниця Сесілія Ахерн: «Ціль у Місяць: навіть якщо схибиш, залишишся серед зірок». Навіть якщо не досягнеш ідеалу, то все одно розвинеш у собі позитивні

якості.

Мислимо практично

1. Що таке «культура»?
2. Що таке «особиста культура»?
3. Які складники входять у зміст культури?
4. Як можна визначити рівень особистої культури?
5. Чи тотожні поняття «скромність» і «сором'язливість»?
6. Яких правил варто дотримуватись в спілкуванні?
7. Поміркуйте, чи добре мати ідеал у житті? Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ...по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Вправа «Чек-лист».** Обговоріть у парах, які риси притаманні культурній людині. Складіть чек-лист (список) «Якості культурної особистості»
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть і опишіть світ без культури. Оцініть, чи хотіли б ви жити в такому світі. Чому?

Мислимо глобально

Невід'ємною частиною культури українського народу є вишиванка. Дізнайтеся в мережі «Інтернет», коли відзначають Всесвітній день вишиванки. Знайдіть 5 цікавих фактів про українську вишиванку.

1. Гармонія співіснування людини і природи як умова майбутнього життя. Ставлення до природи. Сталий розвиток

Людина повинна жити в гармонії із навколишнім світом

Гармонія — це впорядкованість внутрішнього та зовнішнього, узгодженість і цілісність явищ та процесів. У суспільстві гармонійними вважають такі взаємини, що однаково засновані на розумі й почуттях. Таке поєднання забезпечує розвиток та стабільність у світі людей і руйнує його, коли одна складова починає безконтрольно панувати. Проте для налагодження успішного співжиття із довкіллям не менш значущим є співвідношення людської діяльності та моралі.

Гармонія в співпраці суспільства та природи ґрунтується на моральному дотриманні законів останньої, екологічному та ощадливому використанні ресурсів, сприянні їхньому відтворенню й охороні. Залежність людей та довкілля

Забруднення навколишнього середовища

середовища взаємна. Хоча прийнято вважати: «відповідь» природи на шкідництво людини не є миттєвою. Захисні механізми дають їй змогу очищуватись самостійно, однак тривале забруднення може призвести до руйнівних наслідків. У цьому криється важливий секрет нашого співжиття із довкіллям!

Поняття «відносини» пов'язане із взаємовпливом, тобто ініціативу можуть виявляти одна, дві або навіть кілька сторін. У відносинах із природою «ініціаторами» є суспільство, окремі громадяни і громадянки тощо. Природа не має до нас інтересу й не висловлює свого ставлення до людей. Інтереси та ставлення — це наші, «людські» слова й терміни. Тож захист природи та опіка над нею — це також наша справа,

обов'язок, який потрібно виконувати заради майбутнього.

*Кожен із нас
може допомогти
природі стати
чистішою*

Насамперед потрібно так організувати наше співжиття із природою, щоб воно сприяло самовідтворенню довкілля, обмежило втручання людини в природні процеси та споживання ресурсів. Можна розпочати навіть із власного дому: вимикати воду, коли чистите зуби, складати використані батарейки в спеціальні контейнери для подальшої переробки, заряджати свої мобільні пристрої, тільки коли в цьому є гостра потреба тощо. Важливо пам'ятати, що навіть такі нескладні дії в глобальному (планетарному) масштабі здатні привести до покращення екологічної ситуації в Україні та світі, сприяти сталому розвитку всього людства.

Це знадобиться!

Отже, гармонія у відносинах із природою ґрунтується на:

1. Ставленні до природи як загальної цінності.
2. Розумінні того, що кожен із нас — це частина природи.
3. Зміні споживацького ставлення до ресурсів.
4. Умінні розуміти екологічні наслідки своєї діяльності, завдавати найменшої шкоди довкіллю.
5. Майстерності співіснувати із довколишнім світом, підтримуючи його різноманіття.

Саме на таких принципах має ґрунтуватися наше майбутнє життя!

Це ви зможете!

Один із найпростіших способів дізнатися, наскільки багато ми марнуємо води, це порахувати, скільки її виллється за той час, доки ми почистимо зуби. Для цього достатньо підставити під кран глибоку тару (миску або відро) й не перекривати струмінь води аж до завершення ранкового вмивання. Результат можемо сміливо помножити на кількість днів у місяці й отримаємо загальну невтішну картину.

2. Екологічні проблеми сучасності

Сьогодні люди «пожинають плоди» свого недбалого ставлення до природи. Протягом кількох останніх століть ми навчалися лише брати, нічого не пропонуючи натомість. Тепер суспільство зіштовхнулося із цілим набором екологічних проблем, які потребуватимуть роз'язання.

Екологічна проблема — це зміни довкілля, які відбулися внаслідок людської діяльності, призводять до порушення екологічної безпеки, мають негативні соціальні, економічні та інші наслідки.

До найболючіших **екологічних проблем** сьогодення належать:

1. Глобальне потепління. Людська діяльність призвела до накопичення в повітрі нашої планети чималої кількості особливих парникових газів. Їх надлишок «нагріває» поверхню Землі, унаслідок чого ми стикаємося із жахливою спекою та

Глобальне потепління призводить до втрати води

посухою влітку, раптовими повеннями, аномальними морозами взимку тощо. Особливо страждають полярні регіони — через зростання температури вічні сніги та льодовики тануть. Їхня вода наповнює Світовий океан та поступово піднімає його рівень по цілому світу.

2. Надмірні урбанізація та розвиток сільського господарства. Забруднення. Неконтрольоване розростання міст та містечок (урбанізація — від. латинського «urbanus», тобто «міський») невідворотно приводить до зміни природного середовища. Водночас городяни потребують харчів, тож дикі тварини та рослини витісняються доглянутими садками та полями, фермами й угіддями. Однак довкілля не стає від цього чистішим! Хімічні добрива, пестициди виснажують й отруюють ґрунт та підземні води, машини «загазовують» повітря, так само «димлять» промислові об'єкти (зокрема, виробляючи парникові гази). Природа втрачає своє біорізноманіття — цілі види тварин гинуть через «окупацію» їхньої

території людьми. Так само забруднюється вода. Чимало підприємств безкарно зливають свої відходи до річок та озер, чим готують «бомбу сповільненої дії» для наступних поколінь. Вода — основа нашого існування, і саме її наявність на інших планетах вчені пов'язують із існуванням на них життя. Тож зменшення забруднення має першочергове значення!

Забруднення повітря великими промисловими підприємствами

3. Виснаження ресурсів. Утилізація (переробка) відходів. Ще однією платою за розвиток людської цивілізації є зменшення кількості ресурсів. Зазвичай, ресурсами називають усе, що можна використати для розбудови людства. Розрізняють ресурси відновлювальні та невідновлювальні. Саме нестача останніх може призвести до кризи світового масштабу. Наприклад, паливо (газ, нафта, вугілля та ін.) є невідновлювальними. Родовища й шахти поступово вичерпуються, а активне споживання призвело до викидання чималої кількості парникових газів у повітря. Цю проблему намагаються вирішити за допомогою використання енергії сонця, вітру («зеленої енергетики»). Також активно вдаються до переробки сміття. Штучно створені пластмаси, якщо їх просто викинути на смітник, розкладатимуться сотні і тисячі років. Звичайний поліетиленовий пакетик, який використовується під гаслом «від магазину до вашого дому», потім лежатиме на землі, отруюючи її впродовж 200–400 років! Через це в океанах з'явилися цілі острови, що складаються зі сміття. Шкода від безконтрольного використання ресурсів очевидна — унормування споживання та грамотна утилізація відходів стали

Міжнародний символ вторинної переробки відходів

Фрагмент острова сміття в Тихому океані

«візитівками» багатьох сучасних країн (Німеччини, Франції, Канади тощо).

*Вирубка лісів в
Українських Карпатах*

До проблеми із використання ресурсів належить також знищення лісів. Хоча ліс можна відновити, швидкість, із якою він росте, значно повільніша від тої, із якою його вирубують. Деревина — «легені» нашої планети, які поглинають шкідливі випари, утворюють кисень. Своїм

корінням вони зміцнюють ґрунт, випиваючи із нього вологу, й протидіють таким чином повеням та іншим катаклізмам. Насадження нових пагінців — мала частина того, що ми можемо зробити для відновлення лісів. Однак навіть із малої зернини може вирости велике дерево!

Це ви зможете!

Захисники природи рекомендують продовжити термін використання окремих видів пластмас. Наприклад, вони пропонують не викидати одразу порожні пластикові пляшки, а зробити із них креативну річ — вазочку, прикрасу, годівницю для птахів, цікаву фігурку тощо. Сьогодні у мережі «Інтернет» знайдете чимало ідей для таких виробів із докладними інструкціями. Долучайтеся цілою родиною, і разом ми зробимо світ чистішим!

*Приклад виробів
із пластикових
пляшок*

Так було!

Година Землі — щорічна міжнародна подія, яку започаткували захисники довкілля у 2007 р. Її суть полягає в тому, аби у визначений день вимкнути необов'язкові електричні прилади на одну годину. Мета акції — показати людству масштаб екологічних проблем. Наприклад, в австралійському Сіднейі у 2007 р. за одну годину вдалося скоротити використання енергії на $\frac{1}{10}$ в день. Уже у 2017 р. до акції приєдналося більше 180 країн!

Це ви зможете!

Антуан де Сент-Екзюпері в книзі «Маленький принц» вказав, що ми назавжди відповідальні за тих, кого приручили. Поміркуйте, будь ласка, чи справді люди повинні добре ставитися лише до «одомашнених», приручених істот? Чи слова видатного французького письменника глибші, і варто подбати також про диких звірів і птахів, риб і комах? Свої міркування коротко занотуйте на окремому аркуші паперу.

Мислимо практично

1. Що таке «гармонія»?
2. Назвіть екологічні проблеми сьогодення.
3. Чому захист та опіка над природою є нашим обов'язком?
4. Поміркуйте, хто відповідальний за все живе на землі? Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Вправа «Екозахисники».** Обговоріть у групі екологічні проблеми вашого міста / громади. Поміркуйте, які заходи/акції можна запропонувати для їх вирішення.
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть та опишіть світ, у якому люди вичерпали природні ресурси: втратили доступ до чистої прісної води, ґрунти були забруднені та непридатні до використання тощо. Оцініть, з якими труднощами та проблемами зіштовхнулося б людство. Чи хотіли б ви жити в такому світі?

Мислимо глобально

Створіть перелік того, що зробить вас супергероєм / супергеройкою, які можуть врятувати світ. Запишіть, що ви можете робити для досягнення сталого розвитку в Україні вже зараз.

1. Роль праці в житті людини. Види праці. Домашня

Праця відіграє надзвичайно важливу роль у житті людини. Часто її називають: «робота», «труд», «діяльність». Протилежними поняттями є «лінь», «ледарство», «неробство». Завдяки виконаній роботі ми отримуємо одразу декілька результатів — матеріальних та духовних.

У кожного різна праця

Інколи похід дорослих на роботу може здатися щоденною таємною зустріччю, місцем, де вони втомлюються, а потім через це не можуть бавитися з нами в наші улюблені ігри. Про цю таємницю не прийнято говорити дітям, але вона неодмінна. Праця дає змогу виконувати встановлені заздалегідь завдання в обмін на гроші. Тож людина, яка працює, матиме більше можливостей для купівлі різних речей. Якщо ж сталося так, що роботи немає, певні матеріальні зобов'язання на себе беруть державні органи влади. Праця також сприяє духовному розвитку. Вона розширює наші знання та досвід, удосконалює нас, дисциплінує, приносить задоволення, відкриває щось нове.

Виділяють різні види праці:

1. Розумова і фізична. Розумова спирається на використання ресурсів нашого мозку, тоді як фізична потребує нашої м'язової сили.

*Фізична та розумова
праця*

2. Проста і складна. Для простої роботи не потрібні особливі вміння чи навички, а складну виконують люди, які мають певну професію чи освіту.

3. Відтворювальна і творча. Відтворювальна зазвичай передбачає виконання повторюваних простих дій, її результат заздалегідь відомий. Творча не кожному під силу, але її наслідки можуть привести до появи нового продукту чи технології — інновації.

*Ми повинні
допомагати
нашим батькам*

Як уже зазначалося, дорослі ходять на роботу, однак буває чимало винятків. Наприклад, у них теж трапляється карантин і працювати доводиться дистанційно. Проте робота вдома нічим не відрізняється від звичайної, а хатня робота (прибирання, прасування, прання, приготування їжі тощо) інколи буває навіть важчою. Тож ми теж маємо певний етичний обов'язок — допомагати дорослим удома, щоб їм було легше і ми теж при звичаювалися й удосконалювалися.

Є окрема етика праці, яка підсумовує набір норм поведінки в робочому середовищі. Одним із перших, як вважають, спробу встановити правила фахової роботи здійснив видатний грецький лікар Гіппократ ще в V ст. до н.е. «Присяга

*Лікар
Гіппократ*

Гіппократа» змінилася з того часу й нині не використовується (наприклад, є наша урочиста «Клятва Лікаря України»), однак давній еллін неспеціально запровадив «тренд»... Тож сьогодні з'явилися етики педагогів, науковців, податківців, банкірів, продавців, юристів тощо. Спільне в них — самоповага та повага до інших людей, високі вимоги до власної виконаної роботи, саморозвиток, помірність, дбайливість, чесність. Безвідповідальність порушників засуджується — це моральна покута для неетичних працівників. До того ж безпринципність карається матеріально: сумнівно, аби хтось знову звернувся до людини, яка порушує свої зобов'язання. Обман навряд чи допоможе, як мовиться в українському прислів'ї: «Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся!»

2. Дозвілля і хобі

Дозвілля, або відпочинок, — вільний від роботи чи навчання час, який можна використати для відновлення своїх

сил. Кожен із нас має право проводити його на власний розсуд, відповідно до уподобань, виховання, потреб, релігійних, культурних, національних традицій.

Під час відпочинку ми керуємося власними інтересами. Комуś подобається грати у футбол, іншим — прогулянка кафе чи магазинами в колі друзів і подруг, третіх «розслабляє» перегляд фільмів або прочитання книжок. «На колір і смак, товариш не всяк», — як кажуть люди, тому будь-хто здатен розважитися по-своєму в межах допустимого. Завжди пам'ятаємо, що дозвілля має однаково індивідуальну і колективну «природу». Ніхто не повинен псувати відпочинок нам, проте наша поведінка також має вкладатися у встановлені рамки. Окрема етика дозвілля визначає моральні принципи та духовні цінності, які характеризують нашу поведінку під час відпочинку, регулюють відносини з іншими людьми, ощадливе ставлення до природи тощо.

Наші бажання не завжди відповідають нашим можливостям, і подекуди не вдається провести дозвілля саме так, як би хотілося. Проте право на відпочинок охороняється законодавством України. Тож вихідні, святкові й неробочі дні

Хобі — різновид дозвілля, під час якого ми займаємося улюбленими справами або ж розвагами

встановлюються на державному рівні, відпустки, вільний час між робочими змінами тощо — окремими угодами між роботодавцями та працівниками. Навіть шкільні перерви між уроками — обов'язкові!

Хобі — це окремий різновид дозвілля, під час якого ми займаємося улюбленими справами чи розвагами. Наприклад, мовиться про колекціонування, рукоділля, фотографування, подорожі, їзду на велосипеді, приготування їжі і ще багато чого. Ми можемо вдаватися до хобі періодично чи приділяти йому чимало часу і сил, бо

У кожного із нас дозвілля різне

Не можна залишати сміття після відпочинку

Генрі Форд

воно нас надзвичайно цікавить. Цим інтересом хобі відрізняється від звичайного відпочинку. Дорослі кажуть, що було би класно об'єднати роботу і дозвілля. Уперше таку думку висловив американський промисловець та підприємець Генрі Форд: «Найкраща робота — це високооплачуване хобі!» Проте такі «поєднання» вкрай рідкісні, і на шляху до реалізації цієї частинки «американської мрії» навіть у нього трапилося чимало перешкод.

Так було!

Ставлення до хобі не завжди було позитивним — навіть у XIX ст. це слово мало негативний підтекст, вживалося як певний синонім хворобливої одержимості. Лише після того, як технології дали змогу людям отримати більше вільного часу, ставлення до «чудернацьких захоплень» змінилося. Сьогодні це — частина буденності, яка водночас вносить «небуденність» у наше життя. До того ж упровадження хобі активно пропагувалося державними органами: стало зрозуміло, що в людей, які мають хобі, значно менше часу лишається на шкідливі звички та згубне байдкування. Тож в європейських країнах та США свого часу розповсюджувалися спеціальні газети та журнали, які «радили», чим зайнятися в позаробочий час.

Це корисно!

Український філософ Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) ще задовго до Генрі Форда сформував ідею «сродної праці». На його думку, працювати — це природний стан будь-якої людини. Проте також важливо розпізнати себе, зрозуміти свої таланти і покликання, а потім — підібрати відповідний фах. Сам процес роботи має приносити втіху та моральне задоволення, а не її результати. У своїй байці «Бджола і Шершень» Г. Сковорода описав шершня-паразита, який кепкував із бджоли, що начебто відбере в неї мед. Бджола ж відповіла, що для неї збирання меду є найважливішою цінністю, саме воно приносить їй задоволення. Тож немає нічого кращого, ніж жити відповідно до своєї натури (природи) і працювати за покликом серця.

3. Самопізнання, саморозвиток, самооцінка

Тож, як бачимо, праця і відпочинок можуть стати надійними «союзниками» на шляху до розкриття людських таємниць. Цей процес ще називають самопізнанням — пізнанням себе (свого «Я»), усвідомленням власних життєвих цінностей, розумінням особливостей свого характеру. Самопізнання — процес надзвичайно складний. Нам непросто охарактеризувати самих себе, й наші оцінки часто зводяться до простих «істин»: «Я розумна», «Я сміливий», «Я добре вчуся», «Я справедлива» тощо. Справжнє значення нашої особистості помітне лише з плином життя — вищого сенсу самопізнання.

Пошук мети свого існування — це духовна турбота кожного та кожної. Досліджуючи себе, зможемо визначити свою ідентичність — невіддільну характеристику людини, яка, з одного боку, полягає в розумінні своєї унікальності, а з іншого, — у належності до певної спільноти інших людей. Хто

У чому сенс життя — складне питання, над яким замислюється людство тривалий час

знає, можливо, навіть наблизимосся до відповіді на віковичне питання: «У чому полягає сенс життя»? Напевно, на нього немає єдиної правильної відповіді. Кожна людина має свій сенс життя. Одні прагнуть здобути освіту й збудувати успішну кар'єру, інші хочуть служити Богу, хтось — мати велику й міцну сім'ю. Вибір інших не можна засуджувати, він залежить від виховання, цінностей, прикладу батьків, умов життя тощо.

Також важливим аспектом сенсу життя є саморозвиток — усвідомлений та керований процес, унаслідок якого вдосконалюються фізичні, розумові та моральні сили людини. Як і досконалість, процес саморозвитку не обмежений. Він впливає на самореалізацію (найповніше розкриття власних здібностей та можливостей) і самооцінку (можливість оцінити свій духовний та фізичний стан). Пізнання себе дає нам можливість краще зрозуміти свій потенціал та реалізувати його. Також допоможе планування майбутнього — створення своєрідного плану власного життя на дні, місяці чи роки, у якому варто зазначити свої найголовніші цілі та мрії.

*Планування дня мотивувати-
ме до досягнення цілей*

Наявність такого умовного «документу» не зашкодить, вона мотивуватиме до дій та виконання, а не до лінощів і зволікання. У поєднанні всі ці компоненти відкриють нам нові можливості та грані нашого «Я».

Мислимо практично

1. Які види праці ви знаєте?
2. Як праця впливає на розвиток людини?
3. Що таке «етика праці»?
4. Чи тотожні поняття «дозвілля» і «хобі»?
5. Що таке «ідентичність»?
6. Як саморозвиток впливає на життя людини?
7. Поміркуйте, чому пізнання себе є важливою складовою життя людини. Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ... по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Мініпроект «Калейдоскоп захоплень».** На великому аркуші паперу створіть колективний колаж «Хобі учнів нашого класу». Коротко презентуйте своє захоплення.
2. **Вправа «Етичний кодекс».** Створіть у групах етичний кодекс учителя / продавця / юриста. Обговоріть у загальному колі, які етичні норми є спільними для всіх професій. Чому?
3. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть світ, у якому б люди вбачали сенс життя в чомусь одному: здобутті кар'єри або в мандрах світом тощо. Опишіть, що зміниться в такому світі. Чи хотіли б ви жити в такому світі?

Мислимо глобально

Проведіть опитування серед своїх рідних про їхні захоплення (хобі) у дитинстві. Проаналізуйте, чи схожі захоплення ваших батьків / дідусів з хобі сучасних дітей.

1. Довкілля і здоров'я людини

Довкілля — це всі живі та неживі об'єкти, які існують на Землі

Ми повинні берегти наше навколишнє середовище

Довкілля — це наша відповідальність, і ми не повинні ставитися до нього по-споживацькому. Наші недбальство, засмічення природи, використання її ресурсів — усе це опосередковано шкодить нам самим, тому що бруд та викиди поступово руйнують здоров'я. Вода, яку ми п'ємо, чи повітря, яким ми дихаємо, дуже складно очистити — навіть сучасні фільтрувальні системи не здатні впоратися із навантаженням. небезпечні частинки послаблюють імунітет («захисний механізм» наших організмів) — це торує шлях для інших, серйозніших захворювань.

У крайніх випадках, якщо люди опиняються в регіонах, уражених екологічною катастрофою, їм загрожує загибель. Екологічна катастрофа — це швидка негативна зміна довколишнього середовища, унаслідок чого воно зазнає величезної шкоди і стає непридатним для подальшого проживання. Найвідомішою такою територією в Україні є Чорнобильська зона відчуження, яка й досі закрита для відвідувачів через небезпеку ураження радіацією.

Велике розпочинається з малого, тож для уникнення катастроф масштабу Чорнобиля потрібно захистити довкілля на місцевому рівні. Пам'ятайте: чисто не там, де прибирають,

Наш обов'язок — турбуватися про довкілля

а там — де не сміять. Тож сучасні культурні люди зобов'язані подбати про те, аби шкідливих викидів стало менше. Розпочати можна з простого! Не лишайте купи сміття після виїзду на природу, заборонено підпалювати суху траву, ламати дерева

чи куці. Такі прості дії зроблять світ зеленішим, приємнішим та придатнішим для проживання. Разом із відновленням природи здоровішими станемо всі ми. Тож поміркуйте, хіба зелені ниви та безкраї степи, блакить неба, велич вкритих лісом гір, глибина чистих рік та озер, різноманіття тваринного та рослинного світу не варті того, аби про них подбати?

2. Сучасні школярі, гаджети й інтернет

Сьогодні засоби передачі інформації розвиваються шаленими темпами. Більшість людей на нашій планеті активно використовують мобільний зв'язок та інтернет для навчання, роботи, дозвілля, саморозвитку тощо. Зручність — величезна! Ми можемо швидко отримати безліч потрібної інформації, просто набравши в пошуковика наш запит.

Гаджети — для навчання та розваг

Технології також змінюються: громіздкі персональні комп'ютери поступилися місцем меншим та «мобільнішим» ноутбукам (в Європі та США ноутбук називають «laptop»), а ті — мініатюрним гаджетам, які не поступаються своєю потужністю.

Гаджет з англійської мови перекладають як «пристрій». Це — технологічна новинка, яка поєднує високі технології з практичним використанням.

Наскільки робота в інтернеті корисна? Дослідники твердять, що робота із комп'ютерами чи гаджетами розвиває наші пам'ять та мислення. Загалом сучасні технології дають

Безконтрольне користування гаджетами може негативно позначитися на здоров'ї

змогу виконувати чималий обсяг завдань за менші проміжки часу. Якщо використовувати це для здобуття освіти, то можна не тільки якісно і вчасно виконати домашнє завдання, але також дізнатися більше про предмет. Усі світові бібліотеки, музика, документальні та навчальні фільми, відеоуроки «ховуються» у кишені — у наших мобільних пристроях.

Проблема полягає в тому, чи хочемо ми користуватися цими можливостями. Потрібно усвідомлювати, що безконтрольне користування ресурсами інтернету може мати негативні наслідки.

Це цікаво!

Ризики, пов'язані із роботою в інтернеті чи з гаджетами:

1. Обман. Інформація в мережі може бути неправдивою чи помилковою. Інколи т. зв. «тролі» свідомо провокуватимуть конфлікт, насаджуватимуть свої погляди чи просто активно ображатимуть. Уміння перевіряти, вести діалог та критично мислити (тобто не довіряти всьому без підтверджень) — важливі навички сучасних молодих людей. У разі виявлення «троля» на його аккаунт краще одразу поскаржитись адміністратору сайту.

2. Віктимізація (від англійського слова «victim» — «жертва»). Оприлюднені нами самотійно відомості в інтернеті часто стають доступними іншим людям. Не всі вони чесні, тож шахраї матимуть змогу використовувати отримані дані проти нас самих або для своєї «діяльності». У деяких європейських країнах особам, які претендують на відповідні посади чи працюють на них, заборонено мати сторінки в соціальних мережах. Це зроблено для того, аби зловмисники не могли користуватися їхньою особистою інформацією.

3. Самотність. Час, проведений перед комп'ютером, втрачений для реального спілкування із батьками чи однолітками. Тож особи, які зловживають гаджетами, можуть мати проблеми із встановленням контактів у реальному вимірі.

4. Розв'язність. В інтернеті, користуючись анонімністю, можна легко висловити ті думки, які було б неможливо сказати «у вічі». Це формує подвійну мораль, шкідливу для нашого духовного здоров'я.

5. Звикання. Часто і без причини зазираєте в смартфон? Вам здається, що вам дзвонять або пишуть? Зловживаєте «сидінням в інтернеті» чи іграми? На жаль, залежність від інтернету чи гаджетів є шкідливою звичкою, із якою потрібно боротися.

Це знадобиться!

Заходи безпечної роботи в інтернет-середовищі:

- захистіть свій гаджет особистим паролем (чи за допомогою Face / Touch ID);
- встановлюйте тільки ліцензовані програми і додатки з офіційних магазинів;
- уникайте передачі особистих даних — якщо сумнівний додаток просить доступу до камери чи фотографій на смартфоні, то краще видаліть його;
- не купуйте в інтернеті речей без відома дорослих;
- систематично оновлюйте операційну систему — зазвичай це здійснюється автоматично;
- деякі «дорослі» додатки мають спеціальні версії для дітей — рекомендовано використовувати саме їх;
- якщо відчуваєте, що опинилися в біді (довірилися не тим людям), повідомте близьких про свої тривоги, не тримайте все в собі.

3. Етика здорового способу життя

Здоров'я — один із найцінніших скарбів людини. Ми не думаємо про нього, коли все гаразд, інколи навіть не цінуємо цей дар. Частково в цьому винні сучасні гаджети, які «розбещують» людей. Сьогодні нас возять автомобілі чи автобуси, машини подрібнюють овочі й готують нам їжу, служби доставки привозять замовлену через інтернет річ через увесь світ до порогу нашого дому... А незабаром чималий обсяг робіт виконуватимуть роботи! На тлі такого розвитку технологій люди не стали міцнішими і здоровішими. Автомати та комп'ютери, покликані полегшувати наше життя, виснажують нас та роблять кволими. З цієї причини ми втомлюємося, хворіємо, стаємо вразливі для апатії (небажання працювати) чи прокрастинації (постійне відкладання важливих справ «на потім»). Щоб уникнути таких негативних наслідків, потрібно дотримуватись етики здорового способу життя, дбати про особисту гігієну.

Залежність від гаджетів — шкідлива звичка, яка негативно впливає на стан нашого здоров'я

ену та займатися фізичною культурою. Особиста гігієна — це комплекс правил та заходів, які мають на меті зміцнити здоров'я. Фізична культура — це комплекс правил та заходів, пов'язані із фізичним вдосконаленням.

*Здоровий спосіб життя складається
із багатьох елементів*

Люди в давнину обстоювали потребу гармонії — поєднання духовного та фізичного. Наприклад, про давньогрецького

Панкратіон — давньогрецький вид спорту

мислителя Платона пам'ятають не тільки як про філософа, але також як про чемпіона з панкратіону (змішаних єдиноборств). У наш час ці погляди призабуті, хоча ідея збалансованого розвитку людини досі існує. Для початку сучасні спеціалісти рекомендують:

- дотримувати розпорядку дня;
- робити ранкову зарядку;
- не переїдати;
- читати книжки;
- вживати корисну їжу (зокрема фрукти та овочі);
- тримати свій одяг у чистоті;
- дотримуватися правил гігієни (чистити зуби двічі на день, доглядати за шкірою, мити руки, регулярно приймати душ чи ванну)
- спати не більше 8-ми годин на день;

- активно проводити вільний час, знайти собі хобі, займатися спортом і / або творчістю;
- допомагати дорослим;
- спілкуватися з друзями чи подругами;
- мислити позитивно;
- при перших ознаках нездужання звертатися до лікаря.

Мислимо практично

1. Що таке «екологічна катастрофа»?
2. Назвіть позитивні та негативні наслідки користування інтернет-ресурсами.
3. Як розвиток технологій впливає на здоров'я людини?
4. Поміркуйте, які заходи безпечної роботи в інтернет-середовищі ви могли б порадити своїм однокласникам? Використовуйте конструкції: «Я вважаю, що... Я так вважаю, тому що: по-перше, ...по-друге, ... по-третє, ... Отже, ...»

Мислимо творчо

1. **Вправа «Чек-лист».** Обговоріть у парах, які ризики можуть чатувати на здоров'я людини в сучасному світі. Складіть чек-лист (список) «Як зберегти здоров'я в епоху гаджетів та інформаційних технологій»
2. **Вправа «Уявіть. Опишіть. Оцініть».** Уявіть і опишіть світ, у якому люди переймаються винятково технічним прогресом та розвитком технологій, нехтуючи своїм здоров'ям. Чи хотіли б ви жити в такому світі? Чому?

Мислимо глобально

Дізнайтеся в мережі «Інтернет» інформацію про смарт-гаджети для здоров'я. Підготуйте коротку розповідь про один з таких гаджетів, як він допомагає сучасній людині дбати про своє здоров'я.

§ 16. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМ «МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ» ТА «БУТИ КУЛЬТУРНОЮ ЛЮДИНОЮ»

1. Поясніть значення термінів і понять:

- світогляд;
- людяність;
- гуманізм;
- благодійність;
- волонтер;
- хобі;
- стереотип;
- толерантність;
- саморозвиток;
- культура.

2. Перелічіть:

- загальнолюдські цінності;
- національні цінності;
- ризики, пов'язані з використанням гаджетів;
- види праці;
- найболючіші екологічні проблеми сьогодення.

3. Розкажіть про:

- багатоманітність світоглядів;
- патріотизм;
- правову рівність і справедливість;
- гуманістичну мораль;
- матеріальну та духовну культуру;
- планування майбутнього.

4. Наведіть приклади:

- прояву людяності;
- забобонів;
- поганих манер;
- рівного і справедливого ставлення держави до громадян;
- дій, які можуть покращити екологічну ситуацію.

5. Складіть пам'ятки (правила і поради):

- хто хоче бути хорошим співрозмовником;
- хто хоче вести здоровий спосіб життя;
- хто хоче позбутися негативного впливу стереотипів;
- хто хоче жити в гармонії з природою;
- хто хоче убезпечити себе, працюючи в інтернеті.

6. Оберіть один із запропонованих висловів і поясніть, чому він є привабливим для вас:

- 1) «Тепер, коли ми навчилися літати в повітрі, як птахи, плавати під водою, як риби, нам не вистачає тільки одного: навчитися жити на землі, як люди» (Джордж Бернард Шоу).
- 2) «Право на позитивні емоції — невід’ємне право кожної людини» (Луїза Хей).
- 3) «Люди були створені для того, щоб їх любили, а речі були створені для того, щоб ними користувалися» (Далай-Лама).
- 4) «Перемагати себе і повертатися до потрібного в собі — ось що таке справжня людяність. Бути людяним чи не бути — це залежить лише від самих нас» (Конфуцій).
- 5) «У людини немає вибору — вона повинна бути людиною!» (Станіслав Єжи Лец).
- 6) «Сумна ера наша! Легше розкласти атом, ніж упередження» (Альберт Ейнштейн).
- 7) «Мені не подобається слово терпимість, але я не можу знайти кращого. Любов підштовхує до того, щоб до віри інших мали таку ж повагу, яку ви маєте до своєї» (Махатма Ганді).
- 8) «Дружба між народами, як і любов поміж людьми, для свого процвітання вимагає взаємності» (Ірина Вільде).

7. Підготуйте твір-роздум на одну із тем:

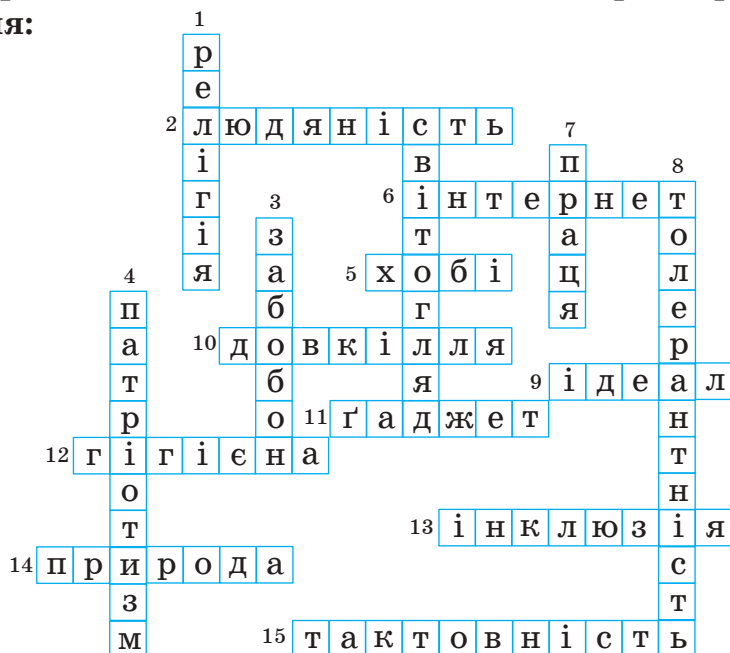
- «Україна — Європейська держава!»
- «Чому толерантність — умова співжиття української спільноти?»
- «Хто відповідальний за все живе на Землі?»
- «Чи можна в сучасному світі обійтися без гаджетів?»
- «Хто такий патріот?»
- «У чому полягає сенс життя?»

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- 1) Чи буває світогляд неправильним?
- 2) Під впливом чого формується світогляд?
- 3) Чому людина — найвища цінність?
- 4) Хто такі меценати?

- 5) Чим віра відрізняється від релігії?
- 6) Чому екологічні проблеми сьогодні дуже актуальні?
- 7) Хто має виконувати хатню роботу?
- 8) Чи тотожні поняття «скромність» і «сором'язливість»?
- 9) Як пов'язані тактовність і толерантність?
- 10) Як захистити себе в мережі «Інтернет»?

9. Складіть завдання до кросворда. Це можуть бути традиційні визначення або нестандартні трактування:

10. Випробуйте себе в тестуванні:

- 1) Сукупність поглядів про місце людини у світі та взаємовідносини із ним — це:
  - а) гідність;
  - б) релігія;
  - в) гуманізм;
  - г) світогляд.
- 2) Процес залучення людей з інвалідністю в активне суспільне життя, забезпечення їх працевлаштування, освіти, здійснення інших прав називається:
  - а) упередження;
  - б) толерантність;
  - в) інклюзія;
  - г) гуманізм.
- 3) Стереотипи бувають:
  - а) внутрішні і зовнішні;
  - б) позитивні, негативні і нейтральні;

- в) правильні і неправильні;
г) постійні і тимчасові.
- 4) Безкорисливого спрямування НЕ має:
а) волонтерство; б) благодійність;
в) спонсорство; г) добродіяння.
- 5) Гуманізм — це світогляд, у центрі якого:
а) ідея людини як вищої цінності;
б) ідея гармонії людини та природи;
в) ідея поєднання духовного та матеріального;
г) свобода думки, совісті і релігії.
- 6) Швидка негативна зміна довколишнього середовища, унаслідок чого воно зазнає величезної шкоди і стає непридатним для подальшого проживання, називається:
а) екологічний переворот;
б) природна аномалія;
в) екологічна катастрофа;
г) порушення геосистеми.
- 7) Зразок, еталон, який показує вищий рівень досконалості, на досягнення якого націлюється стан душі, спосіб людського життя та діяльності — це:
а) приклад; б) гармонія;
в) ідеал; г) світогляд.
- 8) Складова частина особистої культури людини, що полягає у вмінні встановлювати «зворотний зв'язок», відгукватися на думки, почуття, турботи й проблеми іншої людини — це:
а) ввічливість; б) матеріальна культура;
в) толерантність; г) культура спілкування.
- 9) Особа, яка любить свою Батьківщину, здатна заради неї та її інтересів іти на певні особисті жертви, це:
а) лідер; б) меценат;
в) патріот; г) волонтер.
- 10) Самореалізація — це :
а) розкриття власних здібностей та можливостей;
б) можливість оцінити свій духовний та фізичний стан;
в) розуміння своєї унікальності;
г) усвідомлення власних життєвих цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вознюк Н. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 300 с.
2. Грималюк І. А. Християнська етика. Нестандартні уроки. Т.: Богдан, 2010. 72 с.
3. Декларація прав дитини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року.
4. Добročесність та етика : навч.-метод. посіб. / Освіта заради справедливості. Серія університетських модулів. Організація Об'єднаних Націй. — Відень, 2021.
5. Енциклопедія для дівчаток / Н. Томашевська, Н. Латушко та інші. Харків: Пегас, 2019. 224 с.
6. Етика ділового спілкування : навч. посіб. / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, Т. Д. Іщенко та ін. — Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 344 с.
7. Етика та естетика: навч. посібник / за ред. В. Л. Петрушенка. — Львів: «Новий світ-2000», 2011. 308 с.
8. Етика та естетика: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. — Львів: ПП «Арал», 2018. 204 с.
9. Життя у Христі: Моральна катехиза. — Львів: Свічадо, 2004. 180 с.
10. Загальна декларація прав людини: ухвалена резолюцією 217А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ухвалена в Римі 4 листопада 1950 р.
12. Конвенція про права дитини: ухвалена 20 листопада 1989 року (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року).
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
14. Кубрак О. Етика ділового та повсякденного спілкування: навчальний посібник. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2019. 222 с.
15. Малахов В. Етика : навч. посіб. курс лекцій. 5-е вид. — Київ : Либідь, 2004. 384 с.
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ухвалений і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXІ) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966., ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р.
17. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ухвалений 16 грудня 1966 р.
18. Мовчан В. С. Етика: Книга для вчителя: навчально-методичний посібник. — К. Знання, 2008. 303 с.
19. Мовчан В. С. Етика: Навчальний посібник. — К.: Знання, 2007. 307 с.
20. Посиденьки зі святыми / Б. Давидюк. — Львів : Свічадо, 2021. 136 с.
21. Права людини в документах ООН [Текст] / упоряд. та вступ. слово Т. Яблонська. К. : Українсько-Американське бюро захисту людини; Амстердам: [б.в.], 1997. 278 с.
22. Стовел Л. Життя онлайн. — Київ: Книголав, 2020. 144 с.
23. Тофтул М. Г. Етика: підручник. 2-е вид., випр., допов. — К.: Академія, 2011. 437 с.
24. Чистіліна Т. Етика та естетика: навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2019. 304 с.
25. Шуль Я. М. Етика на кожен день. — Т.: Астон, 2012. 140 с.

Навчальне видання

Авторський колектив:
Іртищева Олена Анатоліївна
Кравчук Валентина Миколаївна
Паршин Ілля Леонтійович
Васильків Ірина Дмитрівна

Етика

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі, а також малюнки Дем'яна Тимківа.*

Головний редактор Іван Білах
Комп'ютерна верстка Дарії Янік
Обкладинка Ганни Янчишин
Літературний редактор Ігор Миколів
Художнє оформлення Ганни Янчишин

Формат 70×100/16.
9,072 ум. др. арк.,

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Права дитини:

на медичну допомогу;
на відпочинок і дозвілля;
на освіту та інформацію;
на повноцінне харчування.
на ім'я та громадянство;
на любов та турботу;
на захист і безпеку;
на сім'ю;

Обов'язки дитини:

старанно навчатися в школі;
виконувати різну хатню роботу.

*Здоровий спосіб
життя склада-
ється із бага-
тьох елементів*

Гармонія у відносинах із природою
ґрунтується на:

1. Ставленні до природи як загальної цінності.
2. Розумінні того, що кожен із нас — це частина природи.
3. Зміні споживацького ставлення до ресурсів.
4. Умінні розуміти екологічні наслідки своєї діяльності, завдавати найменшої шкоди довкіллю.
5. Майстерності співіснувати із довколишнім світом, підтримуючи його різноманіття.

**Десять
«НЕ
МОЖНА»
від
В. Сухом-
линського**

- 1) не можна байдикувати, коли всі працюють;
- 2) не можна сміятися над старістю і старими людьми — це величезне блюзнірство; про старість треба говорити тільки з повагою;

- 3) не можна вступати в суперечки з дорослими, старшими людьми;
- 4) не можна виявляти невдоволення через те, що в тебе немає якоїсь речі;
- 5) не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі;

- 6) не можна робити те, що засуджують старші — ні на очах у них, ні десь на стороні; кожний свій вчинок розглядай з погляду старших;
- 7) не можна залишати літню людину самотньою, якщо в неї немає нікого, крім тебе;
- 8) не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради в дорослих, старших;

- 9) не можна сідати до столу, не запросивши старшого;
- 10) не можна сидіти, коли поруч стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я.

У цих правилах закладено глибоку внутрішню суть — повагу до людської гідності; не вмючи поважати її, ти уподібнюєшся невігласу, який плює у прекрасні хвили моря; море величезне у своїй величі і красі, і цим ти його не зневажиш, не принизиш, а тільки зганьбиш себе.

*Не для школи,
для життя вчимося*

